

TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARETİNDEKİ GELİŞMELER VE MEKANSAL İLİŞKİLER (1878-1995)

Sedat AVCİ

Giriş:

Bir ülkenin dış ticareti, gerek ticarete konu olan ürünler gerekse alış-verişte bulunduğu ülkeler açısından zaman içinde değişiklikler göstermektedir. Bu değişiklikleri yaratan unsurlar ülkeler arasındaki siyasi ilişkiler ve dünya siyasi durumundaki değişikliklerden icatlara ve hatta kullanılan teknoloji kadar bir çok faktör olabilmektedir.

Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinden günümüze kadar olan devrede Türkiye'nin dış ticareti ele alınmış; ticaret hacmi, genel ticaret politikaları, siyasi şartlar ve gelişmişlik düzeyi gibi faktörlere bağlı olarak farklılaşan mekansal değişimi değerlendirilmiştir.

1. Osmanlı Döneminde Dış Ticaretin Özellikleri:

Osmanlı imparatorluğunda dış ticaret, 19. yüzyıla kadar önem taşımamıştır. Bu dönemde iç ticaret imparatorluk için daha önemliydi. Balkanlardan Anadolu ve Ortadoğu'yu içine alacak şekilde güneye Arabistan'a ve Mısır'a kadar uzanan geniş bir alanda yayılış gösteren Osmanlı imparatorluğu, ihtiyacı olan maddeleri yine kendi topraklarından sağlayabiliyordu. Toplam üretilen malların sadece % 2'si kadar bir dış ticaret söz konusuydu. 19. yüzyılın başlarına kadar devam eden bu durum, savaşlar nedeniyle imparatorluk sınırlarının daralması, bazı malların artık sınırlar dışında kalan topraklardan getirilmesi zorunluluğu ve ülkenin mali bakımdan düştüğü güçlükler nedeniyle sona ermiş ve dış ticaretin payı artarak ekonomide önem kazanmaya başlamıştır.

Osmanlı döneminde dış ticaret politikası genel olarak, ihracatın sınırlandırılması, ithalatın ise artırılmasına dayanmaktadır. Bunun en büyük nedeni ise, iç pazarlarda herhangi bir sıkıntının doğmaması ve fiyatlarda büyük dalgalanmaların oluşumunun engellenmesi düşüncesidir¹.

Genel olarak dış ticaret, ülkelerin dış politikalarıyla, ikili ilişkileriyle ve uluslararası düzeyde etkili olan siyasi olaylarla yakından ilgilidir. Bu açıdan konuya bakıldığında ülkelerin ekonomik bakımdan etkiledikleri sahaların, siyasi güçleri ile doğru orantılı olduğu ortaya çıkmaktadır. 18. yüzyılda, hemen hemen bütün doğu Akdeniz limanları ile Avrupa limanları arasındaki ticarete Fransızların hakimiyeti vardır. Aynı yüzyılda Osmanlı'nın dış ticareti ise daha çok, Ortadoğu ülkeleri ile

¹ Doç. Dr. Sedat Avcı, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü.

² Y. Kepenek - N. Yentürk, *Türkiye Ekonomisi*, İstanbul 1997, s. 19.

doğu Avrupa'daki ülkelere yönelikti. Batı Avrupa ile olan ilişkiler, çok daha sınırlı olarak yürütülüyordu.

Bu durum sanayi devrimine kadar böyle sürmüştür. Ancak sanayileşme hareketlerinin başlamasından itibaren İngilizlerin dünya ticaretinde daha çok söz sahibi olduğu görülmektedir². 19. yüzyıldan itibaren ise bu hakimiyet adeta rakipsiz olma boyutuna ulaşmış ve bu durum yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Buna karşılık 1880'li yıllardan itibaren ise, dünya ticaret sahnesinde artık Almanların da aktif olarak yer aldığı gözlenmektedir. Aşağıda 19. yüzyılın son çeyreğinden 1913 yılına kadar olan dönemdeki dış ticaret ilişkileri ele alınacaktır.

Osmanlı İmparatorluğunun son dönemini içine alan 1878-1913 yıllarında, ticari ilişkide bulunan yabancı ülkelerin başında genellikle İngiltere yer almaktadır (Tablo 1). İngiltere 1878-1890 yılları arasında % 40 dolayında paya sahipken, bu tarihten sonra payında bir miktar azalış olmuş, ancak ithalattaki önderliğini yine de korumuştur. İngiltere'den gelen malların 1913 yılındaki payı % 19.4 düzeyindedir. Bu dönemde en fazla ithalatın gerçekleştirildiği ikinci ülke ise, 1878-1880 yılları arasında üçüncü durumunda olan Avusturya'dır. Onun toplam ithalattaki payı % 21.4-10.1 arasında değişmiştir. Fransa 1880 yılına kadar ikinci durumda iken bu tarihten sonra üçüncülüğe düşmüş, 1908'den itibaren önce Amerika Birleşik Devletleri, ardından da Almanya üçüncülük sırasına yerleşmişlerdir. Tabloda yer almayan ancak Türkiye'nin dış ticareti açısından önem taşıyan Rusya'nın payı ise % 10-30 arasındadır³.

İhracat açısından da 1878-1913 döneminde çoğunlukla İngiltere birinci sıradadır. İngiltere'nin toplam ihracattaki payı ise % 45.1-21.6 arasında değişmiştir. Yurtdışı satışlarda 1887 yılına kadar bazı yıllar Fransa'nın önde geldiği de görülmektedir. En fazla ihracat yapılan üçüncü ülke ise Avusturya'dır. Payı % 13.9-8.0 arasında değişmektedir. Özellikle bugün Doğu Anadolu Bölgesi sınırları içinde kalan yerlerle ticari ilişkileri gelişmiş olan Rusya'nın ihracattaki payı, 1830'dan 1890'a kadar % 10-15 dolayında olmuş, bu tarihten sonra ise düşerek % 3-4 arasında gerçekleşmiştir.

² Fransız ihtilali ve Napolyon savaşları sırasında, İngiltere'deki sanayi tesislerinde üretilen mallar savaşa rağmen Kıta Avrupa'sına pazarlanabilmiştir. 1815 yılında Napolyon'un yenilmesi ve savaşın bitmesiyle, ekonomik anlamda bir savaş başlamış, ülkeler ihtiyaçlarını öncelikle kendi kaynaklarından karşılama yolunda gayret sarfetmişlerdir. Bu durumda İngiltere artık, diğer Avrupa ülkelerine mal satamaz duruma gelmiş, yeni pazarlar aramak zorunda kalmıştır. Bu pazarların başında Akdeniz pazarı, dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu gelmektedir. Bu durum Osmanlılarla İngilizler arasında ikili ticaret anlaşmalarının imzalanmasını gündeme getirmiştir. Osmanlılar İngilizlere diğer ülkelerden ayrı olarak bazı ayrıcalıklar tanımışlardır. 16 Ağustos 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması daha sonraki dönemlerde başka ülkelerle de tekrarlanmıştır. 30 Nisan 1846'da Ruslarla imzalanan anlaşma ile 29 Nisan 1861 tarihinde imzalanan Osmanlı-Fransız Ticaret Anlaşması, bu dönemde ticari ilişkileri belirleyici en önemli faktör olmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi M. Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisadi Mündesebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını, Ankara 1974; M. Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisadi Mündesebetleri II (1838-1850)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını, İstanbul, 1974 ve R. Ösoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988'de bulunmaktadır.

³ Ş. Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Tarihi Eserler Dizisi Cilt 1, Ankara 1995, s. 61-62.

Osmanlı İmparatorluğunda daha çok gıda maddeleri ve hammadde ihracat edilirken, her türlü mamul maddenin ithali gerçekleştirilmekteydi. Bu durum 20. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Osmanlı'nın en önemli ihracat malı, elde dokunan halı ve kilimlerdir. Bunun yanında tütün, üzüm, incir, ham ipek, tiftik, afyon, meşe palamudu, fındık, pamuk ve zeytinyağı gibi tarımsal ürünler diğer önemli ihracat kalemlerini oluşturuyordu (Tablo 2). Ancak hiçbir tarımsal ürün diğerlerine karşı daha çok ihracat edileme özelliğine sahip olmamıştır⁴. Bu ürünlerden hiçbirinin toplam ihracattaki payının % 12'yi geçmemesi, Anadolu'da tek bir zirai ürünün hakim olmadığının bir göstergesi olarak kabul edilmektedir.

İhracat ürünlerinden bazıları zaman içinde meydana gelen siyasi veya ekonomik olaylara bağlı olarak hızla önem yitirmeye veya daha çok önem kazanmaya başlamışlardır. 1856'da sentetik boyanın hammaddesi olan anilin'in bulunmasının önemli bir ihracat ürünü olan meyan kökünün eski önemini yitirmesine neden olması, Amerikan iç savaşı sırasında Amerika'nın güneyindeki tarım alanlarından İngiltere'ye pamuk ihracatının yavaşlayarak durması sonucunda İngiltere'den Anadolu pamuğuna büyük bir talep gerçekleşmesi bu konuda verilebilecek en belirgin örneklerdir. Bu dönemde Çukurova ve Ege ovalarında üretilen pamuğun en önemli alıcılarından biri İngiltere'dir. Amerika'daki iç savaşın

Tablo 1: 1878-1913 Yılları Arasında Osmanlı Dış Ticaretinde Ülkelerin Payları

	İTHALAT						İHRACAT					
	1.		2.		3.		1.		2.		3.	
	Ülke	%	Ülke	%	Ülke	%	Ülke	%	Ülke	%	Ülke	%
1878	İngiltere	48.6	Fransa	16.3	Avusturya	14.2	İngiltere	41	Fransa	30.6	Avusturya	9.8
1879	İngiltere	44.1	Fransa	16.0	Avusturya	14.4	İngiltere	41.2	Fransa	29.6	Avusturya	11.8
1880	İngiltere	41.5	Fransa	15.1	Avusturya	14.0	İngiltere	32.4	Fransa	34.2	Avusturya	10.2
1881	İngiltere	46.8	Avusturya	16.4	Fransa	14.9	Fransa	35.1	İngiltere	33	Avusturya	9.9
1882	İngiltere	43.4	Avusturya	17.2	Fransa	14.2	Fransa	35.2	İngiltere	35.2	Avusturya	8.6
1883	İngiltere	43.8	Avusturya	18.5	Fransa	13.8	Fransa	37.9	İngiltere	36.8	Avusturya	8.9
1884	İngiltere	45.5	Avusturya	20.8	Fransa	12.9	Fransa	36.1	İngiltere	34.6	Avusturya	9.8
1885	İngiltere	43.8	Avusturya	19.6	Fransa	11.6	İngiltere	37.7	Fransa	30.8	Avusturya	9.4
1886	İngiltere	43.2	Avusturya	20.2	Fransa	13.0	Fransa	37.3	İngiltere	34.2	Avusturya	8.8
1887	İngiltere	42.4	Avusturya	19.1	Fransa	12.1	Fransa	31.7	İngiltere	31.7	Avusturya	8.8
1888	İngiltere	41.0	Avusturya	17.8	Fransa	13.0	İngiltere	36.9	Fransa	31.5	Avusturya	8.5
1889	İngiltere	43.5	Avusturya	19.5	Fransa	12.1	İngiltere	38.5	Fransa	28.1	Avusturya	8.9
1890	İngiltere	43.3	Avusturya	20.1	Fransa	12.4	İngiltere	37.5	Fransa	29.1	Avusturya	8.1
1891	İngiltere	41.6	Avusturya	18.7	Fransa	12.3	İngiltere	44.7	Fransa	29.4	Avusturya	8.0
1892	İngiltere	40.0	Avusturya	20.9	Fransa	12.1	İngiltere	45.1	Fransa	24.4	Avusturya	9.7

⁴ Osmanlı istatistiklerine göre tütün, buğday, arpa, üzüm, incir, ham ipek, tiftik ve afyonun toplam ihracattaki payı 1878-1880 yıllarında % 51 dolayında iken, 1913'de buğday ihracatındaki değişim nedeniyle % 44'e düşmüştür. Meşe palamudu, fındık, pamuk ve zeytinyağının oranı ise % 5'in altındadır (Ş. Pamuk, 19. Yüzyılda ..., s. 35).

1893	İngiltere	37,5	Avusturya	21,4	Fransa	11,4	İngiltere	43,3	Fransa	24,8	Avusturya	10,0
1894	İngiltere	38,7	Avusturya	20,2	Fransa	11,4	İngiltere	43,3	Fransa	27,8	Avusturya	9,6
1895	İngiltere	36,0	Avusturya	21,3	Fransa	11,5	İngiltere	41,2	Fransa	25,5	Avusturya	12,3
1896	İngiltere	40,1	Avusturya	19,7	Fransa	9,8	İngiltere	40,9	Fransa	29,9	Avusturya	9,7
1897	İngiltere	42,1	Avusturya	19,6	Fransa	10,3	İngiltere	40,2	Fransa	29,4	Avusturya	9,3
1898	İngiltere	38,6	Avusturya	19,7	Fransa	9,3	İngiltere	34,5	Fransa	32,0	Avusturya	9,0
1899	İngiltere	33,9	Avusturya	19,6	Fransa	12,1	İngiltere	35,4	Fransa	30,5	Avusturya	9,5
1900	İngiltere	34,9	Avusturya	18,9	Fransa	11,6	İngiltere	38,0	Fransa	29,8	Avusturya	10,1
1901	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok
1902	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok
1903	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok
1904	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok
1905	İngiltere	35,1	Avusturya	10,1	Fransa	8,5	İngiltere	32,2	Fransa	24,5	Avusturya	10,9
1906	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok
1907	İngiltere	33,4	Avusturya	19,9	Fransa	9,1	İngiltere	29,7	Fransa	19,1	Avusturya	12,0
1908	İngiltere	29,9	Avusturya	13,0	Fransa	10,7	İngiltere	27,9	Fransa	19,7	Avusturya	13,4
1909	İngiltere	23,6	Avusturya	18,2	ABD	10,5	İngiltere	30,4	Fransa	20,1	Avusturya	5,5
1910	İngiltere	19,9	Avusturya	18,0	Fransa ve Almanya	9,2	İngiltere	24,3	Fransa	20,0	Avusturya	9,9
1911	İngiltere	22,1	Avusturya	15,2	Almanya	11,5	İngiltere	24,0	Fransa	18,9	Avusturya	13,5
1912	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok	Veri yok
1913	İngiltere	19,4	Avusturya	14,7	Almanya	11,2	İngiltere	21,4	Fransa	19,9	Avusturya	10,4

Kaynak: Ş. Pamuk, 19. Yüzyılda..., s.68-77.

bitiminden sonra yeniden alımların bu pazardan yapılmaya başlanması, Türk pamuğuna olan talebi hızla azaltmıştır.

Tablo 2: Mal Gruplarına Göre Osmanlı İhracatının Mal Bileşenleri

Mal Grubu	%
Gıda maddeleri	33-35
Hammaddeler	56-58
Yarı mamul mallar (işlenmiş deri vb)	2-3
Mamul mallar (büyük çoğunluğu ile yünü dokuma, halı vs.)	6-7

Kaynak: Ş. Pamuk, 19. Yüzyılda ..., s. 36

Osmanlı döneminde ithalatın yarısından fazlası pamuklu ve yünü tekstil ürünlerinden oluşan mamul mallardan meydana geliyordu (Tablo 3). Özellikle 20. yüzyıla gelindiğinde ithal dokumalar artık, Anadolu'nun en ücra köylerine bile girmişti. Diğer ithal ürünler arasında çeşitli gıda maddeleri, demiryolu malzemeleri, silah ve cephane ile makineler, çeşitli mamul maddeler yer alıyordu. İthalatın bu kadar artmasındaki en önemli neden yukarıda da belirtildiği gibi sınırlardaki daralmadır. Eskiden ülke içinde, bölgeler arasında gerçekleştirilen ticaret

ihtiyaçların sağlanması için yeterli iken, savaşlarla toprak kayıplarına bağlı olarak ithalat bir zorunluluk haline almıştır. Bir diğer özellik de ithalatın her zaman yetiştirilemeyen ürünlerin dışarıdan satın alınması şeklinde olmamasıdır. Osmanlı imparatorluğu döneminde şeker sanayinin kurulamaması nedeniyle şekerin dışarıdan getirilmesinin bir zorunluluk olmasına karşılık, toprakları üzerinde yeterince üretilen buğday, un ve pirinç gibi malların dahi yurtdışından sağlanması, farklı nedenlere bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenlerden en önemlileri esas üretimin gerçekleştirildiği iç kısımlar ile tüketimin yoğunlaştığı kıyı kesimleri arasında uygun ve yeterli bir ulaşım ağının kurulmamış olması, çoğunlukla ithal edilen ürünlerin daha ucuza gelmesi ve yabancı ülkelere tanınan imtiyazlar nedeniyle yerli üretilen malların pazarlarda rekabet imkânını yitirmiş olması sayılabilir.

Tablo 3: Mal Gruplarına Göre Osmanlı İthalatının Mal Bileşenleri

Mal Grubu	%
Gıda maddeleri	31-38
Çeşitli hammadde ve ara malları	6-10
Her türlü ipek	4
Pamuklu, yünü, ipekli, keten dokuma mamulleri	36-38
Yatırım malları (demiryolu inşaat malzemesi, araç ve gereçleri)	<8
Diğer mamul mallar (özellikle savaş dönemlerinde)	8-10

Kaynak: Ş. Pamuk, 19. Yüzyılda ..., s. 36

Bütün bunlar, Osmanlı İmparatorluğunun dış ticaret hacminin zaman içinde genişlemesine yol açmış, daha fazla mal satışının gerçekleştirilmesi, mal alımını da teşvik etmiştir.

2. Cumhuriyet Dönemi Ekonomi Politikaları ve Bunların Dış Ticaret Üzerine Etkileri:

Cumhuriyet dönemi ekonomi politikaları dış ticaret açısından incelendiğinde, kendi içlerinde de alt devreleri olan çeşitli devreler ayrılabilir. Bu devreleri ortaya koyan unsurlar, siyasi ve ekonomik koşullar veya genel ekonomik yapıyı tam anlamıyla değiştirecek politikalar olabilmektedir. Bu devrelerdeki dış ticaretin ve mekansal ilişkilerinin açıklanabilmesi için dolar bazında ithalat ve ihracat verileri değerlendirilmiş, dış ticarete Türkiye açısından önemli olan ülkeler incelenirken, verileri bulunabildiği ölçüde dış ticarete konu olan mal grupları ve değişimleri de belirlenmeye çalışılmıştır. Dış ticaretin mekansal dağılımındaki haritalarla ifade edilmiştir.

2.1. Cumhuriyetin Kurulduğu Yıllarda Dış Ticaret ve Özellikleri:

Türkiye'nin bağımsızlık savaşını kazanması ve Lozan Barış Antlaşmasının imzalanmasıyla birlikte, bağımsızlığın sürdürülebilmesi için ekonomik yapıda ne gibi değişikliklere gerek duyulduğu ve kalkınmanın nasıl gerçekleştirileceği sorunu ortaya çıkmıştır. Cumhuriyetin ilanından kısa bir süre önce toplanan Birinci İktisat Kongresinde, yeni devletin kurulmasından sonra ekonomik gelişmenin sağlanması

için nelerin yapılması gerektiği ele alınmış, tam bağımsızlık için ekonomik bağımsızlığın da şart olduğu vurgulanmış⁵. Lozan antlaşması Türkiye'nin siyasi bağımsızlığını diğer ülkelere onaylattığı gibi, ekonomik anlamdan bağımsızlığını da gerçekleştirecek maddeler içeriyordu⁶. Bu maddelerin en önemli özelliği, daha önceden verilmiş bir çok ayrıcalığın zaman içinde kaldırılmasıdır.

Siyasi bağımsızlığa karşılık ekonomik bağımsızlığın gerçek anlamda sağlanamamış olması ve ülkenin kaynaklarının yetersizliği gibi faktörlerin etkisiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilk yıllarda ekonomik yapıda büyük bir farklılaşma ortaya çıkmamıştır. Hakim ekonomik düzen daha çok tarımsal faaliyetlere dayanıyordu. Buna karşılık tarımsal ekonomiden sanayi ekonomisine geçiş ve ekonomik yapının buna göre düzenlenmesi fikri, ilk yıllardan itibaren sürekli gündemde yer almıştır. Bu farklılığın oluşabilmesi için bazı tedbirlerin alınması ve bazı planların uygulamaya konulması gerekmiştir. Bunun için öncelikle tarımsal ürünlerin işlendiği sanayi kollarının teşvik edilmesi düşünülmüştür. Fakat bu, dış ticaret açısından bazı küçük farklarla, aynı görünümün korunması anlamına da gelmektedir. 1923 yılında 50.8 milyon dolar düzeyinde olan ihracat ile 86.9 milyon dolar düzeyinde olan ithalat artarak, 1924-1929 döneminde ihracatta 74.8-102.7 milyon dolar, ithalatta ise 100.5-129.0 milyon dolar arasında değişen rakamlara erişmiştir (Tablo 4; Şekil 1).

Türkiye'nin gümrük resimlerini düzenleme hakkını elde ettiği 1929 yılı aynı zamanda, tüm dünyayı etkileyen bir ekonomik krizin de en şiddetli devresini oluşturmaktadır. Türkiye bu ekonomik krizi atlatabilmek için ihracatı arttırmak, Türk parasının değerini korumak ve yerli sanayiinin ürettiği malların yabancı mallara karşı korunmasını sağlamak gibi bazı tedbirler almak zorunda kalmıştır. Gerek bu tedbirler, gerekse Lozan anlaşması nedeniyle arttırılamayan gümrük vergilerinin bu tarihten sonra yeniden düzenlenmesi nedeniyle ithalat ve ihracatta büyük bir düşüş meydana gelmiştir⁷.

⁵ İzmir'de 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında toplanan Birinci İktisat Kongresi, hem Osmanlıdan devralınanların hem de nelerin yapılması gerektiğinin belirlenmesi açısından yeni devlete yol gösterici olmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi G. Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, Haberler-Bejgeler-Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yayını, Ankara 1968; A. İnan, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu yayını*, Ankara 1989.

⁶ Lozan Barış Antlaşmasında ekonomi ile ilgili bazı sorunlar da ele alınmıştır. Bunlar; kapitülasyonların kaldırılması, Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki borçların ödenmesi, yabancılara verilen ayrıcalıklar, gümrük düzenlemeleri, savaş zararları gibi doğrudan mali yönü bulunan kararlar veya nüfus değişimi ve Musul meselesi gibi ekonomik sonuçları olan olaylar olarak sıralanabilir Y. Kepenek - N. Yentürk, *Türkiye ...*, s. 34-35). Bunlardan dış ticareti ilgilendiren daha çok Osmanlı borçları, gümrük düzenlemeleri ve yabancılara verilen ayrıcalıkların kaldırılmasıdır. Lozan Barış Antlaşmasının 46. Maddesinde Osmanlı borçlarının, Osmanlı İmparatorluğundan ayrılan devletler arasında bölüştürülmesi kabul ediliyordu. Ödemelerin hangi esaslara göre ve hangi para ile yapılacağına ilişkin ayrıntıların saptanması, daha sonraki komisyon çalışmalarına bırakılmıştı (L. Tekeli - S. İkin, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi yayını, Ankara 1981, s. 43). Anlaşmaya göre 1929 yılında dış borçlara ilişkin ödemelerin başlaması gerekirken, 1928 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile Türkiye'nin 1912 öncesindeki borçların % 62'sini, sonrasındakilerin ise % 79'unu ödemesi kararlaştırıldı. Bu borçların tamamının ödenmesi 1954 yılında tamamlanabilmiştir (Y. Kepenek - N. Yentürk, *Türkiye ...*, s. 24).

⁷ Lozan anlaşmasındaki ilgili maddeler nedeniyle Türkiye, 1929 yılına kadar % 16 olan gümrük vergilerini arttıramamıştır. 1929'dan sonra bazı mallar dışında gümrük vergisi % 40 düzeyine

Cumhuriyetin ilan edildiği yıllarda gerek tarım ve gerekse sanayide yaşanan geri kalmışlık, dış ticaret istatistiklerine de açık bir şekilde yansımaktadır. En fazla ithal edilen mallar arasında pamuklu ve yünlülük dokumalar başta geliyordu. Bunu şeker ve buğday gibi ürünler izliyordu. Aynı yıllarda başlıca ihraç malları ise yaprak tütün ve üzüm⁸. Bunu incir, fıstık, afyon gibi Osmanlılar döneminden beri klasik kabul edilebilecek olan ürünler izlemekteydi (Tablo 5). 1930 yılında meyve, tütün ve pamuk ihracatı, toplam ihracatın % 57.4'ünü oluşturuyordu⁹.

Ülkeler açısından ele alındığında da Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerindeki görünümünün 1930'lu yıllara kadar korunduğu görülmektedir. Cumhuriyet öncesinde de paylarının toplamı % 50'nin üzerinde olan İtalya, İngiltere, Almanya ve Fransa, 1924 yılında Türkiye'nin dış ticaretinde önde gelen ülkeleri meydana getirmekteydi (Harita 1). Bu dört ülke toplam ithalatın % 58.3'ünü, ihracatın ise % 61.5'ini gerçekleştiriyordu (Tablo 6).

2.2. Türkiye'nin 1930-1945 Yılları Arasında Dış Ticareti:

1930'lu yıllar, Türkiye'de ilk ekonomik planların yapıldığı yıllardır. Ancak bu planlar bir Kalkınma Planı değildir. Daha çok ülke kalkınmasında büyük önemi olan ve eksikliği hissedilen sanayi kollarının belirlenerek, tesislerin yapılmasına yönelik planlardır. İlk plan 1933 yılında yürürlüğe girmiştir. "Birinci Sanayi Planı"

çıkartılmıştır. Önceden ne zaman gerçekleşeceği belli olan bu olay, düşük vergiler nedeniyle belli bir dönem için Türkiye'ye ihtiyacının üzerinde mal girmesine neden olmuştur.

⁸ M. Yaşa, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ekonomisi 1923-1978*, Akbank Kültür yayını, İstanbul 1980, s. 21.

⁹ DİE, *Türkiye ve Dünya Dış Ticareti (1950-1993)*, Devlet İstatistik Enstitüsü yayını, Ankara 1996, s. 6.

Tablo 4: Türkiye'nin 1923-1997 Yılları Arasında İthalat ve İhracat Değerleri (1000 Dolar)

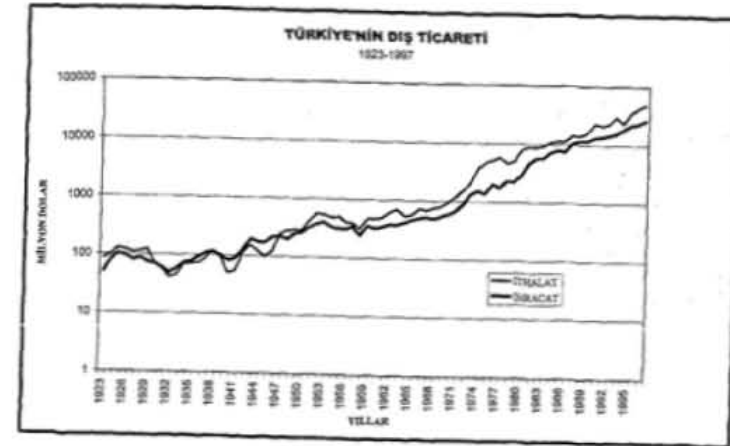
YILLAR	İTHALAT	İHRACAT	YILLAR	İTHALAT	İHRACAT
1923	86872	50790	1961	507205	346740
1924	100462	82435	1962	619447	381197
1925	128953	102700	1963	687616	368087
1926	121411	96437	1964	537229	410771
1927	107752	80749	1965	571953	463738
1928	113710	88278	1966	718269	490508
1929	123558	74827	1967	684669	522334
1930	69540	71380	1968	763659	496419
1931	59935	60226	1969	801236	536834
1932	40718	47972	1970	947604	588476
1933	45091	58065	1971	1170841	676602
1934	68761	73007	1972	1562554	884969
1935	70635	76232	1973	2086214	1317083
1936	73619	93670	1974	3777555	1532182
1937	90540	109225	1975	4738558	1401075
1938	118899	115019	1976	5128647	1960214
1939	92498	99647	1977	5796278	1753026
1940	50035	80904	1978	4599024	2288163
1941	55349	91056	1979	5069431	2261157
1942	112879	126115	1980	7909443	2910122
1943	155340	196734	1981	8933365	4702934
1944	126230	177952	1982	8842664	5745973
1945	96969	168264	1983	9235001	5727833
1946	118889	214580	1984	10756922	7133602
1947	244644	223301	1985	11343375	7958008
1948	275053	196799	1986	11104770	7456724
1949	290220	247825	1987	14157805	10190047
1950	285664	263424	1988	14335396	11662021
1951	402086	314082	1989	15792143	11624692
1952	555920	362914	1990	22302126	12959288
1953	532533	396061	1991	21047014	13593462
1954	478359	334924	1992	22871055	14714629
1955	497637	313346	1993	29428370	15345067
1956	407340	304990	1994	23270019	18105872
1957	397125	345217	1995	35709011	21637041
1958	315098	247271	1996	42733906	23122658
1959	469982	353799	1997	48656031	26246505
1960	468186	320731			

Kaynak: DİE, *Dış Ticaret İstatistikleri 1994*, Devlet İstatistik Enstitüsü yayını, Ankara; DİE, *Türkiye ve Dünya...* ve DİE'nin basılmamış verileri.

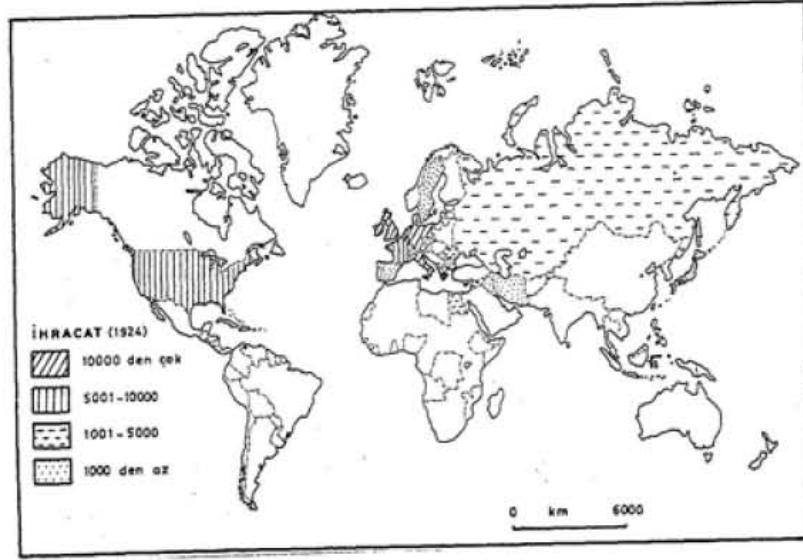
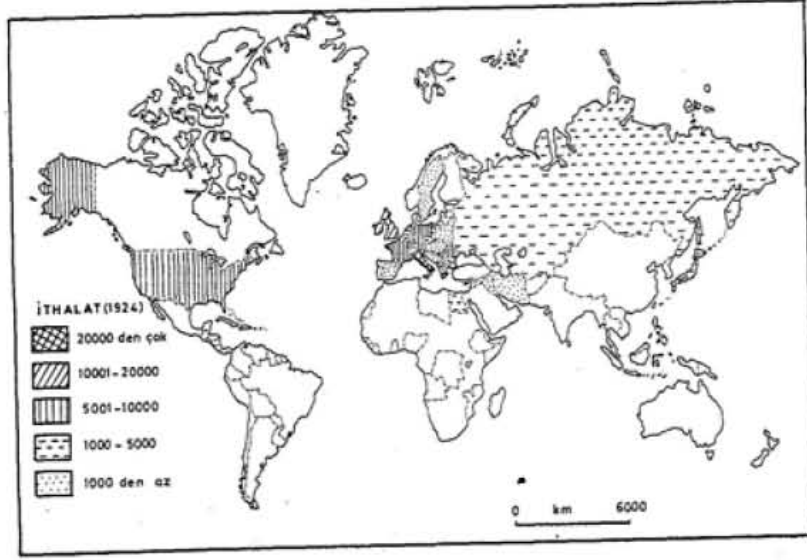
Tablo 5: Cumhuriyetin İlk Yıllarında Başlıca İthalat ve İhracat Malları ile Toplam İçindeki Payları (%)

ÜRÜNLER	İTHALAT				ÜRÜNLER	İHRACAT			
	1923		1924			1923		1924	
	Milyon TL	%	Milyon TL	%		Milyon TL	%	Milyon TL	%
Buğday	8,6	5,9	18,3	9,4	Yaprak tütün	20,3	24,0	46,4	29,1
Un	3,0	2,1	0,7	0,4	Çurom	10,6	12,5	18,2	11,5
Pamuk	1,9	1,3	2,2	1,1	Buz	4,9	5,8	10,0	6,3
İpek	11,0	7,6	12,8	6,6	Fındık	3,8	4,5	8,0	5,0
Çay	0,9	0,6	1,2	0,6	Etik. Maden	0,6	0,7	1,4	0,9
Kahve	2,5	1,7	3,2	1,7	Ahşap	4,2	5,0	6,1	3,8
Matras Kapak	0,6	0,4	1,0	0,5	Palamut	1,4	1,7	2,1	1,3
Yün İplikler	0,5	0,3	0,8	0,4	Yunurtu	1,4	1,7	3,7	2,3
Pamuk	5,6	3,9	6,6	3,4	Koyun Keşi	2,4	2,8	3,7	2,3
Yünü Dokuma	8,3	5,7	12,6	6,5	Pamuklu	6,2	7,3	11,4	7,8
Pamuklu	48,3	33,4	57,0	29,4	Türk Yün İpek	5,7	6,8	9,0	5,7
Demir-Çelik	7,8	5,4	16,2	8,4	Zeytin Yağı	1,0	1,2	0,5	0,3
Makinalar	1,3	0,9	5,6	2,9	Hab. Kili	3,2	3,8	4,5	2,8
İzmit Aletleri	0,5	0,4	2,2	1,1	Kömür	1,5	1,8	2,3	1,5
Bazın	0,7	0,5	0,9	0,6	Keten	0,0	0,0	0,8	0,5
Gas	4,2	2,9	4,5	2,3	Dübetleri	17,3	20,5	30,8	19,4
Dübetleri	39,1	27	47,6	24,7					
Toplam	144,8	100	193,7	100	Toplam	84,5	100	158,9	100

Kaynak: M. Yaşar, Cumhuriyet Dönemi ..., s. 21.

Şekil 1

Harita 1: Türkiye'nin 1924 yılındaki dış ticareti (bin dolar)

Tablo 6: 1924-1980 Yılları Arasında En Fazla İthalat ve İhracatın Gerçekleştiği Ülkeler ve Payları

YILLAR	İTHALAT				İHRACAT											
	1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.	4.								
1924	ÜLKE İtalya	% 21.2	ÜLKE İngiltere	% 17.7	ÜLKE Almanya	% 9.9	ÜLKE Fransa	% 9.5	ÜLKE İtalya	% 22.0	ÜLKE İngiltere	% 14.7	ÜLKE Almanya	% 13.0	ÜLKE Fransa	% 11.8
1930	Almanya	18.6	İtalya	13.8	İngiltere	11.2	Fransa	10.5	İtalya	21.1	Almanya	13.1	Fransa	12.2	A.B.D.	11.8
1935	Almanya	40.0	İngiltere	9.8	A.B.D.	7.0	İtalya	6.4	Almanya	40.9	A.B.D.	10.1	İtalya	9.9	İngiltere	5.4
1940	İtalya	16.3	Romanya	15.7	İngiltere	14.0	Almanya	11.7	İtalya	16.1	A.B.D.	14.1	Romanya	10.8	İngiltere	10.4
1945	İngiltere	23.3	A.B.D.	17.6	İsviçre	10.3	İsviçre	9.3	A.B.D.	43.8	İngiltere	14.9	Mısır	11.6	İsviçre	8.0
1950	A.B.D.	24.5	Almanya	17.6	İngiltere	10.4	Fransa	5.0	Almanya	21.1	A.B.D.	16.9	İngiltere	14.0	İtalya	5.5
1955	A.B.D.	22.4	Almanya	17.6	İngiltere	7.8	Fransa	6.0	Almanya	15.7	A.B.D.	15.5	İtalya	8.1	İngiltere	7.4
1960	A.B.D.	24.7	Almanya	20.3	İngiltere	11.5	İtalya	6.4	A.B.D.	17.0	Almanya	16.4	İngiltere	9.7	İtalya	9.3
1965	A.B.D.	28.1	Almanya	14.7	İngiltere	9.7	İtalya	6.4	A.B.D.	17.8	Almanya	15.6	İngiltere	8.9	İtalya	6.6
1970	A.B.D.	19.3	Almanya	18.5	İngiltere	9.9	İtalya	7.9	Almanya	20.7	A.B.D.	9.2	İsviçre	7.6	Fransa	6.7
1975	Almanya	21.6	İsviçre	11.0	A.B.D.	8.9	İtalya	7.7	Almanya	21.8	A.B.D.	10.5	İsviçre	6.8	İtalya	5.9
1980	Japonya	16.0	İsviçre	10.8	Libya	10.3	Almanya	10.2	Almanya	20.8	İtalya	7.5	SSCB	5.8	Fransa	5.6

adını taşıyan bu planın beş yılda gerçekleştirilmesi hedeflenirken, değişen dünya şartları ve amaçların büyük kısmının gerçekleşmesi nedeniyle 1936 yılında "İkinci Sanayi Planı" hazırlanmıştır.

Bu planlarda ihtiyaç duyulan sanayi kollarından hangilerine öncelik verileceği tesbit edildiğinden, ithalattaki öncelikler de belirlenmiş olmaktadır. 1930 yılında uluslararası ticari ilişkide bulunulan başlıca ülkeler yine batı Avrupa ülkeleridir. Ancak bunlar arasına ihracatta Amerika Birleşik Devletleri de katılmıştır. 1930 yılında ilk dört sırada yer alan devletler toplam ithalatın % 54.1'ini, ihracatın ise % 58.2'sini oluşturuyorlardı. Ancak bu devletlerin Türkiye ile dış ticaret ilişkilerindeki payları zamanın şartları nedeniyle değişmiştir.

1930'lu yılların siyasi görünümü yaklaşan bir dünya savaşına da işaret ediyordu. Birinci Dünya Savaşından ekonomik ve siyasal açılardan zararlı çıkan ve sömürgelerinin büyük bir kısmını kaybeden ülkeler, dünya üzerinde yeniden etkili olabilecekleri alanlar aramaya başladılar. Bu aynı zamanda, 1926 yılından itibaren hissedilmeye başlanan, ancak 1929 yılında tam anlamıyla etkili olan ekonomik kriz ile ülkeleri ekonomik açıdan içinde buldukları kötü durumdan kurtaracak alternatif arayışların meydana geldiği döneme denk düşmektedir. Buna bağlı olarak bir çok ülkede iktidar değişiklikleri meydana gelmiş, siyasi açıdan aşırı uçları temsil eden hükümetler 1939 yılına kadar, yeni bir dünya savaşının çıkmasının zeminini hazırlayan çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır.¹⁰

Savaş yılları dış ticaret ilişkilerinin sınırlandırıldığı yıllardır. Buna karşılık özellikle gıda maddelerinden oluşan zengin bir ihracat potansiyelinin olması, savaşa girilmeyerek ekonomide yeni bir çöküşe neden olabilecek faaliyetlerden kaçınılması gibi faktörlerin etkisiyle Türkiye, dış ticaret hacmindeki daralmaya rağmen, dönem boyunca güven içinde kalmayı başarmıştır. 1930'lu yılların başından itibaren devletçilik politikasının¹¹ uygulamaya konulmuş olması nedeniyle, savaş öncesinde ve savaş yıllarında sanayileşmenin devlet eliyle yapılması planlanmış, dış ticaret konusunda da özellikle her hangi bir açığın verilmemesine çalışılmıştır. Bunun gerçekleştirilmesi için ikili ticaret anlaşmalarının yapıldığı ülkeler ile ticarete önem verilmiştir. Türkiye'nin mallarını satın alan ülkelere mal alması, yerli üretimi yapılan malların ithalatının sınırlandırılması ve ikili antlaşmalara konu olan mallarının ihracatının serbest bırakılması, bu dönemde uygulanan dış ticaret

¹⁰ Bazı ülkeler eski imparatorluklarını yeniden canlandırma siyasetleri güdüyorlardı. Bu nedenle dünya, siyasi açıdan bir dengeye de oturamazdı. 1920 ve 1930'lu yıllara "geçici barış dönemi" adı verilmektedir (F. Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988, s. 321). Eski imparatorlukların yeniden oluşturulması ile ilgili girişimlere, 1931 yılında Japonya'nın Manchurya'yı işgali ve 1933'de Çin'in Jehol eyaletini işgali ve ardından 1937'de Çin'i işgali; Fransa'ya bırakılan Saar bölgesinin tekrar Almanya'ya katılması, Almanların 1938'de Avusturya'yı ilhakı, aynı yıl Çekoslovakya'nın parçalanması; İtalya'nın 1935 yılında Habeşistan'ı ve 1939 yılında da Arnavutluk'u alması örnek verilebilir. Bu olaylar sonucunda, egemenlik alanları daralan ve sızın kendilerine de geleceğine inanan İngiltere ve Fransa, Almanya'ya karşı 3 Eylül 1939'da savaş ilan ettiler ve İkinci Dünya Savaşı başlamış oldu (F. Armaoğlu, 20. Yüzyıl ..., s. 231-304).

¹¹ Bu dönemdeki devletçilik politikasının ilkeleri ayrıntılı olarak "A. İnan, Devletçilik İktisat ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Sanayi Planı, 1933, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1972" isimli eserde bulunmaktadır.

politikasının ana unsurlarıdır¹². Daha fazla mal ihracatına karşılık daha az ithalatın yapılması sonucunda Türkiye'nin altın ve döviz stokları artmıştır. Bu, daha sonraki yıllarda beliren dış ticaretteki açıkların kapatılmasında önemli bir faktör olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı yıllarından 1940 yılında en fazla ithalatın ve ihracatın yapıldığı ülkelere bakıldığında, en fazla ithalatın İtalya'dan gerçekleştirildiği bunu Romanya, İngiltere ve Almanya'nın izlediği görülmüştür. Bu ülkelerin toplam ithalattaki payları % 15 dolayındadır. İhracatta ise İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri ilk iki sırayı paylaşmakta; toplam ihracat içindeki oranları ise % 15 düzeyinde gerçekleşmektedir. Bunları izleyen Romanya ile İngiltere'nin oranları ise % 10 kadardır. Ekonomik koşulların zorlaşmasına karşılık, 1940 yılında savaşın çok genişlememiş olması, Avrupa ülkeleri ile ticaretin yürütülebilmesinde önemli bir etkidir (Harita 2). Bu dönemde tarımsal ürünlerden meyve, tütün ve pamuğun toplam ihracattaki payı % 45'e kadar gerilemiş, ancak İkinci Dünya Savaşının bitiminden sonra yeniden % 65'in üzerine çıkmıştır¹³.

2.3. 1945-1962 Yılları Arasında Dış Ticaret:

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nın bittiği 1945 yılındaki dış ticareti incelendiğinde 168.2 milyon dolarlık ihracata karşılık, sadece 96.9 milyon dolar ithalat yaptığı dikkati çekmektedir. 1930'lu yıllara kadar dış ticarete öncelikli paya sahip olan Almanya'yla ilişkiler sınırlanmış, bu dönemde daha çok diğer batı Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkiler gelişmiştir. Buna karşılık 1945 öncesinde dış ticarete görülen İngiltere'ye yakınlık, siyasetteki değişime de ayak uydurmuş ve dış ticarete Amerika Birleşik Devletleri'nin etkisi uzun yıllar büyük önem taşıyacak şekilde gelişmeye başlarken, SSCB ile siyasi ilişkiler giderek bozulmuş ve bu iki ülke arasındaki ticaret hacmi daralmaya başlamıştır.

İkinci Dünya Savaşının bitmesi ve barış sürecinin başlaması, Türkiye'nin siyasi ve ticari açıdan dış ilişkilerinde de yeni bir dönemin başlangıcıdır. Bu dönem aynı zamanda Türkiye'nin siyasi hayatında tek partili düzenden çok partili hayata geçişin de gerçekleştirildiği dönemdir. Bu değişim Türkiye'nin ekonomi politikaları üzerinde bazı değişikliklerin olduğu yıllar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde genel ekonomi politikaları açısından devletçilik uygulamalarından liberal ekonomi politikalarına geçiş çabaları görülmektedir. Bu amaçla 1947 Kalkınma Planı olarak bilinen, sektörel ölçekte planlamanın yapıldığı fakat sosyal şartların değerlendirilmediği bir plan hazırlanmıştır¹⁴. 1950 yılında yapılan genel seçimlerden sonra hükümetin değişmesi, devletçilik görüşünün etkilerini taşıyan bu planın uygulanmasında bazı zorluklar ortaya çıkarmıştır. Bu nedenle 1947 ekonomik kalkınma planı bütün yönleri ile değil, özellikle devletin bazı sanayi tesislerini kurması yönündeki önerilerinin hayata geçirildiği bir plan olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik sistem olarak liberal bir yapıyı savunmasına rağmen yeni hükümet, bu planda devlet eliyle kurulması düşünülen sanayi tesislerinin kuruluşunu gerçekleştirilmeye çalışmıştır. Bunun dış ticaret üzerine yansıyan etkileri ise, savaş

¹² Y. Kepenek - N. Yentürk, Türkiye ..., s. 68-69.

¹³ DİE, Türkiye ve Dünya ..., s. 6.

¹⁴ İ. Tekeli - S. İlkin, Savaş Sonrası...

Harita 2: Türkiye'nin 1940 yılındaki dış ticareti (bin dolar)

sonrası dönemde Amerika Birleşik Devletleri ile daha çok ilişki kurulması şeklindedir.

Savaş sonrası dönemde 1946 yılında hükümet tarafından yapılan devalüasyondan¹⁵ sonra 1953 yılına kadar nisbeten serbest bir dış ekonomi politikası izlenmiştir. Bu dönemde temin edilen dış yardımlar ve borçlar, dış ticaret hacmindeki genişlemenin bir diğer sebebidir. Ancak 1953 yılında, savaş yıllarında birikmiş olan döviz ve altın stoklarının azalması, bir takım tedbirlerin yeniden gündeme gelmesine zemin hazırlamıştır. Bazı kısıtlamalara gidilmiş ve 1958 yılında ise ileride de değinilecek olan yeni bir devalüasyon yapılmıştır.

Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri farklı tüketim alışkanlıklarının doğmasına bağlı olarak yeni tüketim mallarının pazarlarda yer bulmasıdır. Bu nedenle Türkiye için ithalata konu olan malların bileşiminde bir takım değişiklikler ortaya çıkmış, buna karşılık ihrac ürünlerinde bir değişiklik belirmemiştir. Başlıca ihrac ürünlerini oluşturan meyve, tütün ve pamuğun toplam ihracattaki payı bu dönemde de % 60'ın üzerindedir¹⁶. 1945 yılında en fazla ithalat İngiltere'den yapılırken, bunu Amerika Birleşik Devletleri, İsveç ve İsviçre izliyordu. Toplam ithalat içindeki payları ise % 60.5 dolayındaydı. İhracatta ise önde gelen ülkeler Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Mısır ve İsviçre'dir. Bu ülkelerin payları da % 78.3'ü oluşturuyordu. Ancak tek başına Amerika Birleşik Devletleri, Türkiye'nin toplam ihracatının % 43.8'ini karşılıyordu.

1950'li yıllarda itibaren en fazla ithalatın yapıldığı ülke Amerika Birleşik Devletleri olmuştur. Bu ülkenin 1950 ve 1955 yıllarındaki payı yaklaşık % 22-25 arasındadır. İhracatta ta ise ülkelerin sıralanışı daha farklıdır. 1950 ve 1955 yıllarında Almanya en fazla mal ihrac edilen ülkeyi oluşturuyordu. Amerika Birleşik Devletleri bu ülkeden sonra geliyordu. Almanya'nın payı 1950 yılında % 21.1, 1955 yılında ise % 15.7'dir. Amerika Birleşik Devletleri'nin payı 1950 yılında % 16.9, 1955 yılında % 15.5 olmuştur. 1950 yılından sonra genel olarak ülkelerin paylarının hızla azalması, ihracatta farklı pazarlara yönelmesinin de bir göstergesidir (Harita 3).

1945-1960 yılları arasında uygulanan ekonomi politikaları nedeniyle tüketim mallarına ihtiyacın hızla artması, bu mallardan bir kısmının yurtiçinde de üretilebilirliğinin araştırılmasını sağlamıştır. Aynı dönemde yurt içinde büyük bir gelir artışı yaşanmıştır. Bu imalat sanayiini uyaran bir etki yaratmıştır. Ancak yerli üretim büyük oranda yatırım mallarına ihtiyacın doğmasına neden olmuştur¹⁷. İç

¹⁵ Devalüasyonun nedenleri ve gerekli olup olmadığı üzerine bir çok görüşler vardır. Zeytinoglu, böyle bir devalüasyona başvurulmamış olsaydı, savaşın sona hammaddeye gereksinim duyan batının sanayilemiş ülkelerine Türkiye'den eski fiyatlarla yapılacak ihracatın hem daha fazla döviz getireceğini hem de fiyatların yükselmesi ile ihracat olanaklarının azalmayacağını ileri sürmektedir (Zeytinoglu, *Türkiye Ekonomisi, Met-er Matbaası, İstanbul 1976, s. 593*). Kepenek ve Yentürk'e göre ise, dış ticaret açısından Türkiye'nin mal satma ve alma sıkıntısının bulunmadığı bir dönemde yapılan bu devalüasyonun başlıca nedenleri, ithalat ve ihracatın serbest piyasa koşullarına göre düzenlenmesine bağlı olarak ithalat sırasında doğacak sakıncaların giderilmesi ve IMF'e katılma kararında olan hükümetin bu katılımla para politikalarında bir kısıtlılığın olacağını düşünülmesidir (Y. Kepenek - N. Yentürk, *Türkiye ...*, s. 108-109).

¹⁶ DİE, *Türkiye ve Dünya...*, s. 6.

¹⁷ M. Yaşa, *Cumhuriyet Dönemi ...*, s. 348-349.

Harita 3: Türkiye'nin 1950 yılındaki dış ticareti (bin dolar)

talebin hızla artması nedeniyle bazı malların ihracı yasaklanmış, serbest dövizle ödeme sistemine geçilmiş, takas işlemlerinin hacmi daraltılmış ve dış ticaret dengesi yeniden açık vermeye başlamıştır¹⁸. Ekonominin girdiği dar boğaz, 1958 yılında bir dizi tedbirlerle aşmaya çalışılmış, belli ithalat ve ihracat politikaları oluşturulmuştur¹⁹. Bu devrede başlıca ithal mallarını hammadde ve makine ile araçlardan oluşan yatırım malları oluşturmaktadır. Tüketim malları ve inşaat malzemelerinin oranı ise bu dönemde sürekli azalma göstermiştir. Mal ve hizmetlerin giderek daha fazla dışarıdan temin edilmesi, sonuçta ithalata "olmazsa olmaz" bir nitelik kazandırmıştır²⁰.

Bu dönemin son yılları sadece ekonomik değil, iç siyasi olaylardan da etkilenmiştir. Mevcut hükümet bir askeri darbe ile yönetimden uzaklaştırılmıştır. Ayrıca yeni bir anayasa hazırlanarak uygulamaya konulmuş ve bu anayasanın bir gereği olarak Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) kurulmuştur. 1960 yılında da dış ticarete dört ülke; Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, İngiltere ve İtalya başta gelmektedir. Bu dört ülke toplam ithalatın % 62.9'unu meydana getiriyordu. İhracatta da bu ülkeler, aynı sıra ile yer almakta ve toplam ithalatın % 52.4'ünü oluşturmaktaydılar. Bu dönemde Türkiye'nin ithalatı 470 milyon dolara, ihracatı ise

¹⁸ E. Zeytinoglu, Türkiye ..., s. 593.

¹⁹ 1958 yılı Ağustos ayında kabul edilen istikrar programına göre uygulanan dış ticaret rejimi kararname ve ithalat yönetmelikleri ile bazı kurallar getirilerek bir dış ticaret politikası oluşturulmaya çalışılmıştır. İthalat politikasına göre;

a-İthalatta temel, kota sistemidir (Üç ve altı aylık global kota listeleri ilan edilerek başlanan uygulama 15/5/1959 tarihinden sonra liberasyon yönünde gelişmiştir).

b-APA ülkeleri ve serbest dövizle mübadele yapılmakta olan ülkelerden ithalat, liberasyon listesi ve tahsisli mallar listeleri içinde yapılmaktadır.

c-İkili anlaşmalar olan ülkelerden yapılan ithalat, bu anlaşmalara ekli ithal kontenjanlarına göre yapılmaktadır. Bu listeler her yıl yeniden gözden geçirilerek düzenlenmektedir.

d-İthal listelerinin düzenlenmesinde yatırımların ithalat ihtiyacı da göz önünde tutularak kota ayrılmaktadır. Sanayinin ithalat ihtiyacının karşılanmasında sanayiye kolaylık sağlanmaktadır. Kamu sektörünün ithalatı, bu sektörün özelliği nedeniyle Maliye Bakanlığınca tespit edilen esaslara göre uygulanmaktadır.

e-Milletlerarası Kalkınma İdaresi (AID) yardımlarıyla finanse edilen ithalatta bu yardımın gerektirdiği özel usul ve esaslar uygulanmaktadır.

f-İthalatta fiyat kontrolü, sovradan fiyat belirlenmesi şeklinde yapılmakta ve bu herhangi geciktirici etki yapmamaktadır. Takas ve buna benzer işlemler yapılamamakta, eski veya kullanılmış malların ithaline izin verilmemektedir.

Aynı dönemdeki ihracat politikası ise;

a-Sağlık, toplum güvenliği, ulusal değerlerin korunması gibi nedenlerle yurtdışına satış yasaklanmış olan mallar haricindeki bütün malların satışının serbest olması temel ilkedir. Ancak eğer bir ülke ile ikili ticaret anlaşması varsa, bu ülkeye satışlar belli bir kotaya sahiptir. Veya, tahıl, kepek, küspe, ceviz kütüğü, fındık, borasit ve hor bileşikleri, hurdalar ve margarin yağı gibi maddelerin ithali stratejik nedenlerle lisansa bağlı olarak yapılmaktadır.

b-Özellikle tarımsal ürünlerden oluşan bir grup ihracat malının fiyatları yapıy fiyat dalgalanmalarından etkilenmemesi için Ticaret Bakanlığınca görevlendirilen yerlerden fiyat alınması mecburidir.

c-Kredilendirme yoluyla yapılacak ihracat veya geçici ihracata bazı kayıtlarla izin verilirken, takas ve benzeri ihracat yapılamaz.

d-İhracat ürünlerinin bedellerinin yurda getirilmesi, Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu kurallarına bağlıdır (DPT, Kalkınma Planı Birinci Beş Yıl 1963-1967, Devlet Planlama Teşkilatı yayını, Ankara 1963, s. 510-512).

²⁰ Y. Kepenek - N. Yentürk, Türkiye ..., s. 111.

321 milyon dolara yaklaşmış bulunuyordu. Dış ticaretteki bu görünüm kalkınma planlarının tamamlanarak uygulamaya konulduğu 1963 yılına kadar durumunu korumuştur.

2.4. Planlı Dönemde Dış Ticaret Yaklaşımları ve Sonuçları:

Türk ekonomisinde ve onun bir parçası olan dış ticarete "Planlı Dönem" ayrı bir önem taşımaktadır. Devlet Planlama Teşkilatı tarafından hazırlanan Kalkınma Planları, devlet sektörü için emredici, özel sektör için ise yol gösterici olma özelliğine sahiptirler. Bu açıdan ele alındığında özellikle sıkı kambiyo politikalarının uygulandığı 1980 öncesinde, dış ticareti belirleyen ve yol gösteren en önemli unsur bu planlar olmuştur.

Türkiye'nin dış ticareti üzerinde etkili olan bir diğer faktör de dünya ticaretini yönlendiren birliklerdir. Ekonomik işbirliği imkanları yaratan bu birlikler, uluslararası ticaret ilişkilerini düzenlemektedir²¹. Türkiye'de farklı ülke ve topluluklarla çeşitli ekonomik işbirliği anlaşmaları yapmıştır. Ancak bu ikili ilişkiler, siyasi yapı ile de yakından ilgilidir. Türkiye, İran ve Pakistan arasında kurulan ve daha sonra genişletilmesi için çalışmalar yapılan "Kalkınma İçin İşbirliği Teşkilatı (RCD)"nda İran'da siyasi rejimin, Pakistan'da ise yönetimin değişmesi nedeniyle bir gelişme sağlamazken, Türkiye'deki siyasi şartlar da yeni arayışların doğmasına neden olmuştur.

Türkiye'nin üyesi olmak istediği birliklerin başında temelleri 1948 yılında atılan, ancak kuruluşu 1958 yılında gerçekleşen ve bir kısım Avrupa ülkelerinin oluşturduğu Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) gelmektedir²². Türkiye 1957 yılında bu topluluğa girmek için başvuruda bulunmuş, yapılan görüşmeler sonucunda 1963 yılında Ankara anlaşması imzalanmış ve bu anlaşma 1964 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu şekilde gümrük birliğine gidilmesi, serbest dolaşım hakkı gibi bir dizi imtiyazın, Türkiye ile Avrupa ülkeleri arasında zaman içinde uygulanması gerekiyordu. Ancak bu ilişkiler her zaman gerektiği kadar hızlı ve güven ortamında gerçekleştirilememiştir.

Bütün bu etmenlerin etkisiyle kalkınma planlarında Türkiye'nin ithalat ve ihracatında yaşanan sorunların çözümlenmesine ilişkin çeşitli tedbirler önerilmiş ve bunların gerçekleştirilmesi için yapılması gerekenlere yer verilmiştir.

2.4.1. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı:

İlk kalkınma planı 1963-1967 yılları arasını kapsıyordu. Bu planda 15 yıllık bir bakış açısıyla dış ticaret açısından da nelerin beklendiği ve nelerin yapılması gerektiği ele alınmıştır. Buna göre;

²¹ Bu birliklere, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD), Karşılıklı Ekonomik İşbirliği Konseyi (COMECON), Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Teşkilatı (RCD), Güneydoğu Asya Uluslar Topluluğu (ASEAN) vs. örnek gösterilebilir. Ancak bu birliklerden bazıları zaman içinde niteliklerini yitirmiş veya gerekli faydayı sağlayamadığı için geçerliliklerini yitirmişlerdir (COMECON ve RCD gibi).

²² Bu konuda ayrıntılı bilgi M. Yaşa, Cumhuriyet Dönemi ..., s. 398-402; E. Pekcan, *Avrupa Topluluğu ve Gümrük Birliğine Türkiye'nin Uyumunu ve Sorunları*, İstanbul Ticaret Odası yayını, İstanbul 1994 ve ITO, *Avrupa Topluluğu ve Türkiye İlişkileri*, İstanbul Ticaret Odası yayını, İstanbul 1990'da bulunmaktadır.

Kalkınmamızda dış ticaretin etkisi önemli olacaktır. Bu bakımdan dış ticaret politikasının uzun süreli bir görüşle düzenlenmesi ve uygulanması önemlidir.

Genel olarak ekonominin dış rekabetten korunması gereklidir. Az gelişmiş olmanın diğer memleketlerde dış ticaret münasebetlerindeki sakıncalarını gidermek için, çok yüksek olmayan bir advalorem²³ ile koruma sağlanmalı, ancak bu genel koruma zamanla azalma eğiliminde olmalıdır. Bunun yanında yeni doğan sanayileri korumak ve geliştirmek için çok selektif bir özel koruma gerekmektedir. Bu sanayilerin mümkün olduğunca az sayıda olması, maliyetlerin geniş ölçüde yükselmesine yol açmaması ve korumanın zaman içinde kaldırılması düşünülmüştür.

Himaye ve istikrar içinde gelişme politikası ile normal oyun kurallarının uygulanmasında kararlılık sağlanacak, böylece iş sahiplerinin gelecek hakkında daha sağlam tahminler yapması mümkün olacaktır.

Gümrük düzeninin hedefi, devlete gelir sağlamak değil, iç sanayinin korunması olacaktır²⁴.

Bütün bu tedbirler ile satın alınan mallarda yerli sanayinin korunması, yatırım malları ithalinin ihtiyaç programına göre temininin gerçekleştirilmesi planlanırken; ithalatın süresi içinde, maksadına uygun ve disiplinli olarak yapılması; ithalatçıların belli ürünlerde uzmanlaşmaları ve ihrac edilen malların ithalinin önlenmesi gibi tedbirler de getirilmektedir. İhracatta ise, ihrac mallarının standardizasyonu, ambalajlanması, korunması, dış tanıtımı ve pazarlanması ile ilgili konularda iyileştirme planlanmakta, bunun için yapılması gerekenlerden sıralanmaktadır²⁵.

Bu dönemde gerek ithalat, gerekse ihracat değerleri sürekli artış göstermiştir. Plan döneminin başlangıcında ithalat 690 milyon dolara, ihracat ise 370 milyon dolara yaklaşmıştı. Dönem sonunda ithalat aynı düzeyde kalırken, ihracatta ise büyük bir artış gerçekleştirilerek 520 milyon doları aşan bir gelir elde edilmiştir.

Birinci Kalkınma Planı, dış ticarete yarattığı sonuçlar açısından ele alındığında; sanayinin istenilen düzeyde gelişmediği ve bu nedenle korunmasına devam edileceği, yabancı sermayenin ise yeterince çekilemediği ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık dış borçların ertelenmesi şeklinde kendini gösteren bir finansman kolaylığı sağlanmıştır. Bütün bu çabalara rağmen dış ticaret açık vermeye devam etmektedir.

Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planının uygulanmaya konulduğu 1963 yılından itibaren en fazla ithal ve ihrac edilen mallara ait veriler bulunabilmektedir²⁶ (Tablo 7 ve 8). Buna göre Türkiye sırasıyla en çok "güç üreten makine ve araçlar" kapsamındaki malları ithal etmektedir. Birinci Kalkınma Planı döneminde bu malın ithalattaki payı % 21.9-27.0 arasında değişmiş, "metal işleme makineleri" ve "petrol

²³ Ad-valorem; alınacak resim, hary, vs. gibi vergilerin ne miktarda alınacağına yüzde olarak belirlendiği ve malın fiyatına göre alınan verginin değiştiği bir vergilendirme sistemidir. Bunun aksi olan sistemde bir mal için belirli bir vergi konulmuştur. Bu vergi malın fiyatının artma veya azalmasından etkilenmez. Bu tür vergilendirmeye de "spesifik veya özel vergilendirme" adı verilmektedir.

²⁴ DPT, *Kalkınma Planı Birinci* ..., s. 521-522.

²⁵ DPT, *Kalkınma Planı Birinci* ..., s. 522-524.

²⁶ Mal grupları, Uluslararası Mal Gruplaması (SITC, Rev. 1, Rev 2 ve Rev. 3)'na göre belirlenmiştir.

Tablo 7: 1963-1994 Yılları Arasında En Fazla İthal Edilen Mal Grupları ve Toplam İçindeki Payları

	1			2			3.			4		
	Mal Grubu	Miktar	%	Mal Grubu	Miktar	%	Mal Grubu	Miktar	%	Mal Grubu	Miktar	%
1963	71	150446	21,9	73	72128	10,5	33	66069	9,6	4	59991	8,7
1964	71	143460	26,7	33	66902	12,5	73	42670	7,9	51	21326	4,0
1965	71	132991	23,3	33	56912	10,0	67	50273	8,8	73	42288	7,4
1966	71	179878	25,0	73	70468	9,8	33	54777	7,6	67	54454	7,6
1967	71	185022	27,0	73	57218	8,4	33	53261	7,8	51	40403	5,9
1968	71	209859	27,5	73	79684	10,4	33	62556	8,2	51	47759	6,3
1969	71	170682	22,8	73	71923	9,6	72	58196	7,8	33	57670	7,7
1970	71	198528	22,6	73	88528	10,1	72	72662	8,3	67	66559	7,6
1971	71	262734	24,1	33	119897	11,0	67	97712	9	73	95755	8,8
1972	71	395447	26,2	73	157327	10,4	33	155053	10,3	51	96171	6,4
1973	71	521337	25,6	33	221435	10,9	73	191468	9,4	67	179780	8,8
1974	33	747339	20,1	71	654900	17,6	67	478712	12,9	73	224510	6,0
1975	71	1050418	22,6	33	789258	17,0	67	597040	12,9	51	333147	7,2
1976	71	1238017	24,8	33	1076895	21,6	67	462158	9,3	73	349598	7,0
1977	33	1407738	24,7	71	1340868	21,8	67	596998	10,5	73	391925	6,9
1978	33	1342331	30,0	71	861709	19,2	67	328703	7,3	56	282178	6,3
1979	33	1661872	33,6	71	914978	18,5	56	353045	7,1	51	345643	7,0
1980	33	3698581	47,3	71	869193	11,1	51	483469	6,2	56	391489	5,0
1981	33	3748660	42,3	71	1255068	14,2	51	698296	7,9	67	402868	4,5
1982	33	3628762	41,3	71	1407405	16,0	51	582222	6,6	73	494913	5,6
1983	33	3501577	38,1	71	1473317	16,1	51	731944	8,0	67	510783	5,6
1984	33	3527258	33,1	71	1626561	15,3	51	875907	8,2	67	673168	6,3
1985	33	3508519	31,1	71	1607316	14,3	67	872927	7,7	73	763058	6,8
1986	33	1943663	17,6	72	1797915	16,3	71	1370130	12,4	73	867322	7,9
1987	33	2870616	20,4	67	1112617	7,9	72	977469	6,9	74	740526	5,3
1988	33	2604477	18,3	67	1071504	7,5	72	844771	5,9	74	728431	5,1
1989	33	2697355	17,1	67	1401942	8,9	72	807818	5,1	28	776178	4,9
1990	33	3881170	17,4	72	1594247	7,1	77	1172809	5,3	78	1097616	4,9
1991	33	2903069	13,8	72	1419754	6,7	77	1355766	6,4	67	1197162	5,7
1992	33	2960098	12,9	74	1345997	5,9	77	1331765	5,8	67	1292817	5,7
1993	33	3064761	10,4	72	2248123	7,6	78	2018158	6,9	67	1993429	6,8
1994	33	2780919	12,0	72	1465558	6,3	67	1309963	5,6	74	1267950	5,4

Kaynak: DİE, Dış ticaret...; DİE, Türkiye ve Dünya...

Tablo 8: 1963-1994 Yılları Arasında En Fazla İhrac Edilen Mal Grupları ve Toplam İçindeki Payları

	1			2			3.			4		
	Mal Grubu	Miktar	%	Mal Grubu	Miktar	%	Mal Grubu	Miktar	%	Mal Grubu	Miktar	%
1963	26	97280	26,4	5	90860	24,7	12	66762	18,1	0	17193	4,7
1964	26	101552	24,7	12	90137	21,9	5	89937	21,9	6	19917	4,8
1965	26	114276	24,6	5	111691	24,1	12	90793	19,5	8	20793	4,5
1966	26	139130	28,4	12	107560	21,9	5	103260	21,5	8	20990	4,3
1967	26	141871	27,2	5	137987	26,4	12	117995	22,6	8	25382	4,9
1968	26	148406	29,9	5	133197	26,8	12	94829	19,1	8	20272	4,1
1969	5	181278	33,8	26	136119	24,6	12	88278	16,4	8	19390	3,6
1970	26	170337	28,9	5	156144	26,5	12	71819	12,2	65	26710	4,5
1971	26	188048	27,8	5	169683	23,7	12	79251	11,7	65	40917	6
1972	5	216583	24,5	26	193373	21,9	12	126797	14,3	65	54123	6,1
1973	5	314267	23,9	26	312858	23,8	12	129759	9,9	65	99617	7,6
1974	5	339797	22,2	26	251507	16,4	12	205671	13,4	65	130175	8,5
1975	5	325467	23,2	26	246937	17,6	12	183222	13,1	65	109541	7,8
1976	26	471900	24,1	5	432261	22,1	12	251299	12,8	65	221036	11,3
1977	5	512403	29,2	26	233146	13,3	65	209257	11,9	12	173827	10
1978	5	625191	27,3	26	393656	17,2	65	263076	11,5	12	225261	9,8
1979	5	761871	33,7	65	321465	14,2	26	265895	11,8	12	176971	7,8
1980	5	937480	32,2	26	353345	12,1	65	342505	11,8	12	233740	8
1981	5	1091020	23,2	65	569230	12,1	26	414144	8,8	12	395148	8
1982	5	942736	16,4	65	767140	13,4	84	398409	6,9	26	379630	6,6
1983	5	875145	15,3	65	841407	14,7	84	647689	11,3	67	356640	6,2
1984	84	1267388	17,8	65	1003966	14,1	5	900465	13,1	67	531300	7,4
1985	84	1208257	15,2	65	1046689	13,2	5	932522	11,7	67	872964	11
1986	84	1245379	16,7	5	1232194	16,5	65	936002	12,6	67	747040	10
1987	84	2196527	21,6	5	1440622	14,1	65	1208869	11,9	67	783285	7,7
1988	84	2321349	19,9	5	1585301	13,6	65	1374871	11,8	67	1309910	11,3
1989	84	2718879	23,4	65	1346998	11,6	5	1291708	11,1	67	1263096	10,9
1990	84	3312244	25,6	5	1735308	13,4	67	1493592	11,5	65	1453896	11,2
1991	84	3451158	25,4	5	1747925	12,9	65	1431797	10,7	67	1311889	9,7
1992	84	4338966	28,1	65	1652135	11,2	5	1569354	10,7	67	1383901	9,4
1993	84	4294678	28,0	67	1826529	11,9	5	1669787	10,9	65	1632072	10,6
1994	84	4381627	25,3	65	2194379	12,1	67	2149193	11,9	5	2002033	11,1

Kaynak: DİE, Dış ticaret...; DİE, Türkiye ve Dünya...

ve petrolden üretilen ürünler" bu dönemde en fazla ithalata konu olan diğer ürünler olmuştur. Bunların payı % 10 dolayındadır. En fazla ihracat ise, "dokuma elyafı ve bunların atıkları" olarak nitelenen mal grubundan gerçekleştirilmiştir. Toplam ihracat içindeki payı % 25 dolayındadır. Bunu "meyve ve sebzeler" ve "tütün ve tütün mamulleri" ihracı izlemiştir. Bu mal gruplarının toplam içindeki payları % 20 civarındadır.

Dış ticarete ülkeler arasında dağılımı göstermek üzere planın ortalarına denk düşen 1965 yılına ait verilerden bir harita hazırlanmıştır (Harita 4). Buna göre Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, İngiltere ve İtalya Türkiye'nin dış ticaretinde önde gelen ülkelerdir. Bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri'nin ithalattaki payı % 30'a yakınken, ihracattaki payı ise % 20 seviyesindedir. Almanya'dan yapılan ithalatın ve ihracatın oranları toplam ihracatın % 15'i kadar, İngiltere'nin oranları % 10'un biraz altında, İtalya'nın ise % 5'in biraz üzerindedir. Fransa ve SSCB bu ülkeleri izlemektedir. Bu her şeye karşılık batı Avrupa ülkeleri olan ticaretin, dünyanın diğer bölgeleri ile olan ticarettten daha fazla olduğunu da göstermektedir.

2.4.2. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı:

Bu planda dış ticaret açığı, Türk ekonomisinde gelişmeyi sınırlayan bir faktör olarak görülmektedir. Dış ticaretteki gelişmelerin kalkınma hızına ayak uyduramaması sonucunda dış borçlanmanın da gerekli olduğu ele alınmaktadır. Ayrıca İkinci Beş Yıllık Plan döneminde sağlanacak döviz gelirleri ile ithalatın karşılanamayacağına işaret edilmektedir²⁷. Ancak bu plan döneminde ithalatın gübre, petro-kimya ürünleri, metalürji ve makine imalat sektöründe yıldan yıla yerli sanayinin açığı kapatması nedeniyle azalacağı; ihracatta ise tarımsal karakterin korunmasıyla birlikte mamul madde ihracatının da artacağı tahmin edilmektedir²⁸. Bu planda yapılması düşünülen işlerin başında;

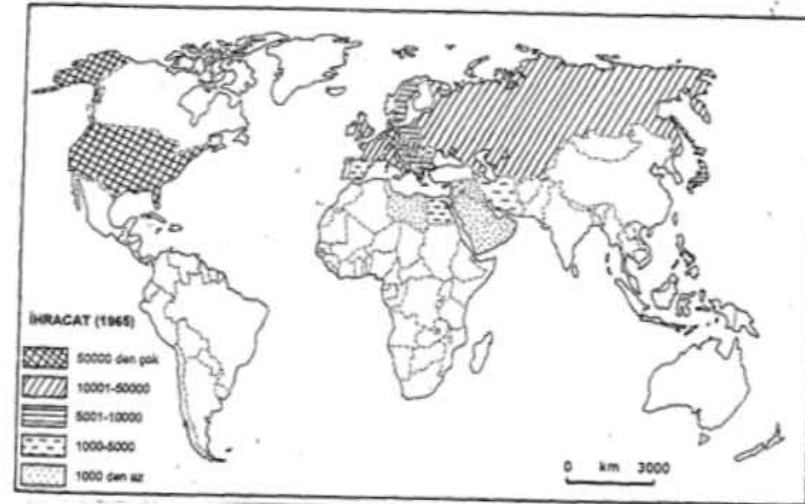
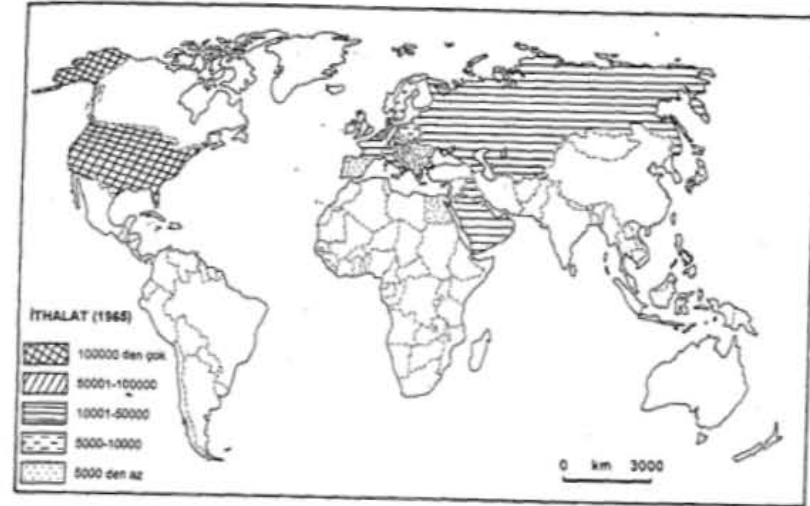
a-İhracata dönük sanayi tesislerinin kurulmasına ve teşvik edilmesine öncelik verilmesine ve söz konusu sanayi tesislerinde üretilecek ürünlerin dış pazarlarda herhangi bir dar boğazla karşılaşmamasına dikkat edilecek,

b-Yeni pazarlar bulunacak, mevcut pazarlara daha kaliteli ve çeşitli malın sunulmasına ve ayrıca malların dünya pazarlarında aramlan mal olmasına çalışılacak,

c-Genellikle ihracatta döviz ile ticaret teşvik edilmekle birlikte, ihracatı arttırabilecek bazı tedbirler nedeniyle ikili ticaret anlaşmaları da yapılacak,

d-İhracata dönük bir kredi sistemi geliştirilerek, ihracatçıları arasında gereksiz rekabet önlenecek, ihracatı artırma konusunda meydana gelebilecek güçlükleri azaltmak ve ortadan kaldırmak için kurumsal düzenlemelere gidilecek,

e-Uygulanmakta olan genel döviz politikasına bağlı kalınacak, ithalatın kaynak kaybına yol açmaması için çalışmalar yapılacak,

Harita 4: Türkiye'nin 1965 yılındaki dış ticareti (bin dolar)

²⁷ DPT, *Kalkınma Planı İkinci Beş Yıl 1968-1972*, Devlet Planlama Teşkilatı yayını, Ankara 1967, s. 41-42.

²⁸ DPT, *Kalkınma Planı İkinci ...*, s. 90-91.

f-İthalatta spekülasyon amaçlı davranışlar engellenirken, yeni kurulmakta olan sanayi kollarının teşviki için gerekirse ithalat kısıtlanacak, yerli üretim yapacak sanayi tesislerinin kuruluşuna ait ithalat öncelikle gerçekleştirilecek,

g-Özellikle sanayi malları üretiminde maliyetlerin yükselmemesi için hammadde ve yardımcı madde ithalatında fiyat ve kalite unsurlarına önem verilecektir²⁹.

Bütün bu alınan tedbirler ve hedefler İkinci Kalkınma Planı'nda devletin dış ticaret üzerindeki etkilerini yansıtmaktadır. Ancak bu dönemde yapılan planlama ile uygulama arasında bazı farklar da ortaya çıkmıştır. Uygulamada 1968-1970 yılları arasında daha liberal bir politika izlenirken, siyasi iktidarın değişmesi yeniden sınırlı da olsa bir devletçilik politikasına dönüşü aksettirmiştir³⁰.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planının ilk yılında ithalat 750 milyon dolar düzeyinde iken, dönem sonunda iki katı artışla 1.5 milyar dolara çıkmıştır. İhracatta da aynı dönemde iki kata yakın artış görülmüştür. Ancak ihracatın dönem başında 500 milyon dolara erişmemesi, planın sonunda ihraç rakamlarının da 885 milyon dolar düzeyinde kalmasına neden olmaktadır. Bu dönemdeki dış ticaret açığı 700 milyon dolara yakındır.

Bu plan döneminde dış ticaret açısından önde gelen ülkeleri belirlemek üzere 1970 yılı temel alınmıştır. 1970 yılında ithalat ve ihracat değerleri incelendiğinde ülkelere göre bazı farklılıkların ortaya çıktığı görülmektedir. İthalat açısından Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya % 20'nin biraz altında paylara sahip iken, bu ülkeleri % 9.9 ile İngiltere ve % 7.9 ile İtalya izlemektedir. İhracatta ise Almanya yine % 20 oranındaki payını korurken, Amerika Birleşik Devletleri'nin oranı % 10'un da altındadır. İhracatta bu ülkeleri izleyen İsviçre, Fransa ve İtalya'nın payları % 6-8 arasında değişmektedir. Ancak bu dönem I. Beş Yıllık Kalkınma Planı devresinden büyük bir fark göstermemektedir.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planının uygulanmaya konulduğu 1968-1972 yılları arasında en fazla ithal edilen mal grubu, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde olduğu gibi "güç üreten makine ve araçlar"dır. Bu grup toptan ithalatın % 22-27 arasında değişen bir kısmını oluşturmaktadır. Bunu "metal işleme makinaları", "petrol ve petrolden üretilen ürünler" ve "belirli sanayi için özel makine ve cihazlar" olarak nitelenen mal grupları izlemektedir. Her grubun payı yaklaşık % 10 dolayındadır. En fazla ihraç edilen mal grupları arasında "doküman elyafı ve bunların atıkları" ile "meyve ve sebzeler" gelmektedir. Bu, ekonomide tarımsal yapının 1970'li yıllarda dahi büyük öneme sahip olduğunu göstermektedir. Bu mal gruplarının toplam ihracat içindeki payları % 25-30 arasında değişmektedir. Üçüncü sıradaki "tütün ve tütün mamulleri"nin payı yıllara göre % 10-20 arasında değişmektedir. Bu dönemde ihracattaki payı % 5-6 dolayında olan, ancak daha sonraki yıllarda bu payı hızla artan "tekstil iplikleri, kumaş, şekil verilmiş dokumalar" mal grubu diğer önemli bir ihraç ürününü oluşturmaktadır.

²⁹ DPT, *Kalkınma Planı İkinci ...*, s. 119-121.

³⁰ M. Yaşar, *Cumhuriyet Dönemi ...*, s. 368-369.

2.4.3. Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı:

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, ilk iki plandan daha farklı görüşler ışığında hazırlanmıştır. Bu planda sosyal yapıyı düzenlemeye yönelik daha fazla tedbirlerin alınması gerektiğine işaret edilmiştir. 1973-1977 yılları arasında uygulamaya konulan planda, ihracatın bileşiminde ilk iki plan döneminde bir değişikliğin sağlanamadığını, Türkiye'nin dış ticaret yapısının sürekli dış ticaret açığının büyümesine yol açtığını, bunun ithalatta sürekli bir kısıtlılığa gidilmesine neden olduğu belirtilerek, sorunun halledilmesi için çözümün esas olarak ihracatın artırılmasına bağlı olduğunu ve bunda da özellikle sanayi malları ihracatının büyük önem taşıdığı ifade edilmektedir³¹.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde dış ekonomik ilişkilere ilişkin başlıca hedefler: sanayileşme ve dış kaynaklara bağımlılığı azaltacak tedbirlerin alınmasıdır. Bunun için;

a-İhracatta önemli yer tutan ürünler ile bunların ihracat potansiyelleri, geçmiş dönemdeki gelişme eğilimleri, dış talep, üretim miktarı, yerli sanayide kullanım miktarı ve önceden oluşturulmuş dış ilişkilere göre durumu göz önüne alınarak belirlenmiştir,

b-İhracatta yıllık ortalama % 9.4 dolayında bir artış hedeflenirken, tarımsal ürünlerden çok sanayi ürünlerinin ihracatının gerçekleştirilmesi, bunlar içinde de ara malı ve yatırım malı ihracatının önem kazanması planlanmıştır³².

Bu amaçla ihracat politikası olarak; Türkiye'nin içinde bulunduğu sanayileşme aşamasında ihracata yönelmiş sanayiler ile ithalatı ikame eden sanayiler arasında kesin bir ayırım yapmanın mümkün olmadığı, ihracatı teşvik ile ithal ikamesi politikalarının³³ birbirlerinin alternatifi değil, tamamlayıcı olduğu görüşüyle hareket edilmesi gerektiği belirlenmiştir. Bunu teşvik için "vergi iadesi" ve "dış pazar geliştirme yardımı" olarak nitelenen bazı araçların kullanılması önerilmektedir. İthalat için ise; bazı ara ve yatırım malları üreten sanayi tesislerinin yurt içinde kurulması, bunların hammadde ürün ilişkisi içinde bulunacak şekilde yapılandırılmaları, ithalatın sanayileşmeye, yeni teknolojilere, iç tasarruflara ve fiyat istikrarına göre düzenlenmesine çalışılması³⁴.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı dışa bağımlılığın azaltılmasını ve sanayileşmeyi esas alan bir özelliğe sahiptir. Ancak 1974 yılında meydana gelen iç ve dış siyasi olaylar nedeniyle planlama döneminin başından beri yapılanlar ve planın ilk yılında ortaya çıkan olumlu etkiler ortadan kalkmaya başlamıştır. İthalat genişlerken ihracat gerçek değerler açısından duraklamış, işçi dövizlerinde görülen artış, hızla azalma eğilimine girmiştir. İhracatın gerçek değerler bakımından duraklamasındaki en büyük etken ise, başlıca ihraç ürünlerine olan iç talepteki artış karşılık, bu malların üretiminde yeterince artış sağlanamamasıdır. 1970'li

³¹ DPT, *Yeni Strateji ve Kalkınma Planı Üçüncü Beş Yıl 1973-1977*, Devlet Planlama Teşkilatı yayını, Ankara 1973, s. 115-116.

³² DPT, *Yeni ...*, s.184-190.

³³ İthal ikamesi politikası, ithalatta önemli yer tutan sanayi kollarında, yerli üretimin gerçekleştirilerek, bu kalemlerin ithalattaki payının azaltılmasını sağlamaya yönelik politikalar.

³⁴ DPT, *Yeni ...*, s. 892.

yıllarda Dünyanın içine düştüğü ekonomik kriz de, Türkiye'nin dış ticaretini etkileyen olaylardan biridir.

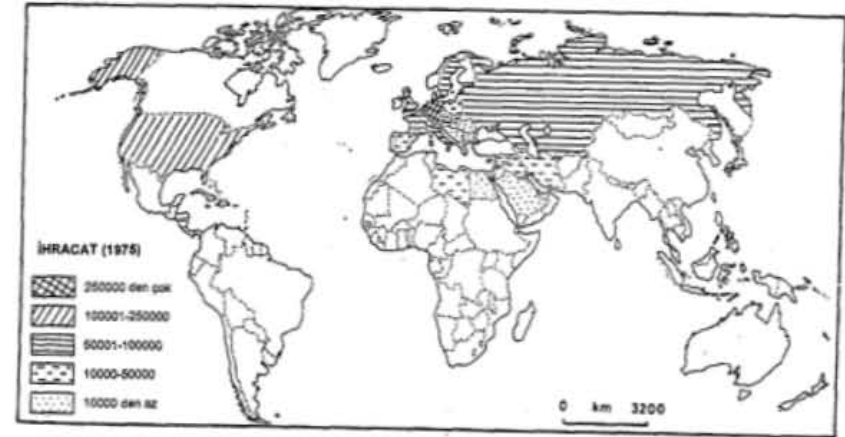
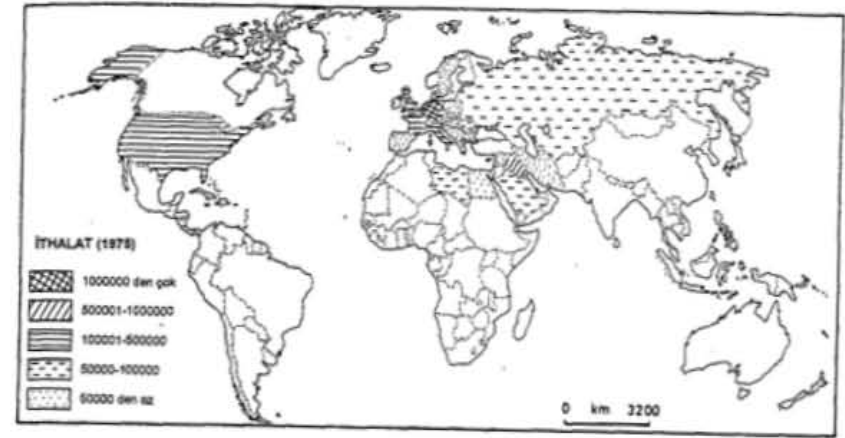
Bu plan döneminde ithalat 2-5 milyar dolar, ihracat ise 1.3-1.9 milyar dolar düzeyinde gerçekleşmiştir. Özellikle ithalat rakamlarının artmasında yaşanan petrol krizinin büyük etkisi olmuştur. 1973-1977 yılları arasında en fazla ithal edilen mal grupları "petrol ve petrolden üretilen ürünler" ile "güç üreten makine ve araçlar"dır. Bu ithalatın daha çok ekonomik faaliyetlerin sürdürülebilmesi için gerekli olan gücün sağlanmasına ayrıldığı da göstermektedir. Bu mal gruplarını "demir ve çelik" ile "metal işleme makineleri" gibi yatırım malları ve "organik kimyasal ürünler" ithalati izlemiştir. Her grubun toplam ithalattaki payı % 5-10 arasında değişmektedir. Sözü edilen dönemde ihracata konu olan mal gruplarının başında ise % 22-25 arasındaki oranı ile "meyve ve sebzeler" gelmektedir. Meyve ve sebze ihracatını yıldan yıla değişen oranlarıyla "dokuma elyafı ve bunların atıkları" ihracatı izlemektedir. Diğer önemli ihracat ürünlerini "tütün ve tütün mamulleri" ile "tekstil ipikleri, kumaş, şekil verilmiş dokumalar" oluşturmaktadır. Bunların ihracattaki payı ise % 10 düzeyindedir.

1974 yılında gerçekleştirilen Kıbrıs Barış Harekati, bunun ardından uygulanan ambargo, ödemeler dengesinin daha da bozulmasına neden olmuş, hatta ithalatta ve ihracatta önde gelen ülkelerin sıralamaları değişmiştir. İthalatta 1950-1970 yılları arasında ortalama % 25 düzeyinde paya sahip olan Amerika Birleşik Devletleri'nin payı % 10'un da altına düşerken, Almanya'nın payı % 20'nin biraz üzerinde gerçekleşmiştir. Özellikle petrol alımının gerçekleştirildiği Irak'ın payı ise Amerika Birleşik Devletleri'nin de üzerine çıkarak % 11 olmuştur. İhracatta ise Almanya'nın payı % 20'nin üzerindedir. Bunu % 10 dolayındaki payı ile Amerika Birleşik Devletleri, % 6-7 dolayındaki payları ile İsviçre ve İtalya izlemektedir (Tablo 9; Harita 5).

2.4.4. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı ve 24 Ocak Kararları:

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, 1979-1983 yılları arasında uygulanmak üzere hazırlanmıştır. Bu planda ihracatta yıllık programlar ve dış ticaret rejimi ile satışa çıkarılanlar dışındaki tüm malların satışına serbestlik getirilmesi, ihracatçı birliklerine üye olunması zorunluluğunun kaldırılması, miktar, fiyat ve kalite denetimi dışında bir denetimin yapılmaması, bürokratik işlemlerin azaltılması, yeni pazarların kazanılması ve ihracatın artırılması gibi nedenlerle tanıtım önem verilmesi, ihracatçı sanayicilere satışları ile orantılı olarak daha fazla döviz tahsis yapılması gibi önlemler düşünülmüştür. Özellikle ihracatın kooperatifler kanalıyla gerçekleştirilmesi özendirecek, Türkiye'nin coğrafi konumunun sağladığı avantaj ile çevre ülkeler ve Türkiye'nin kaynakları arasında bir ilişki kurulmaya çalışılacak, ihracatta gerekiyorsa rekabeti sağlamak için devlet desteği ve özendirme önlemleri alınacaktır. İthalat politikası döviz harcamalarında tasarrufu ön gören, kıt döviz olanaklarının en etkin biçimde değerlendirilen, gelişmekte olan sanayileri belirli süreler için koruyan, ihracata dönük üretimin zorunlu ihtiyaçlarını karşılayan bir nitelikte olacaktır³⁵.

³⁵ DPT, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983, Devlet Planlama Teşkilatı yayını, Ankara 1979, s. 266-267.

Harita 5: Türkiye'nin 1975 yılındaki dış ticareti (bin dolar)

Planda ilk hedef, dış ticaret açığının kapatılmasıdır. Bunun için yapılması gereken ilk şey ihracatı artırırken ithalatı azaltmaktır. Ancak yukarıda da belirtildiği gibi dünya ticaretinde çeşitli ülkeleri içine alan belli gruplar oluşmuştur. Bu gruplara mal satabilmek uygulanan kotalar nedeniyle çoğunlukla imkânsız hale gelmekte veya ülkeler arasında ayrıca ikili anlaşmalara gerek duyulmaktadır. Türkiye bu dönemde yeni pazarlar aramak ve mallarının dış piyasada kolaylıkla satılabilmesini sağlamak için kalite artırma yönündeki çalışmaları teşvik etmiştir. Ancak bu plan ile ilgili uygulamalar 1980 yılına kadar devam edebilmiştir. Türkiye'nin dönem içinde önce büyük bir ekonomik çöküş yaşaması, ardından 1980 yılında sıradan bir ekonomik istikrar tedbirleri paketi olarak görünen "24 Ocak" kararları olarak bilinen kararlar alınması ve ardından Türkiye'de ekonomik yaklaşımların tamamıyla değiştirildiği, serbest piyasa ekonomisine geçişe ait çeşitli tedbirlerin yürürlüğe konması³⁶, 1980 yılından sonra plan hedeflerini kesintiye uğratmıştır. Alınan bu kararların etkileri öncelikle dış ticaret üzerinde kendini göstermiştir. Ayrıca 1983 ve 1984 yıllarında dış ticaret ve kambiyo rejimlerinin liberalleştirilmesine yönelik köklü değişiklikler gerçekleştirilmiştir³⁷.

24 Ocak kararları ile ithalat serbest bırakılmış, bu da özellikle ilk yıllarda, Türkiye'nin dış ticaret açığının artmasında etkili olmuştur. Zaman içinde piyasa daha düzenli bir yapıya kavuşmuştur. Dönem içinde ithalat 1979 yılında 5 milyar dolardan 1983'de 9.2 milyar dolara, ihracat ise 2.2 milyar dolardan 5.7 milyar dolara çıkmıştır. En fazla ithalat yapılan ülke genellikle Irak'tır. Toplam ithalattaki payı % 11.7-17.6 arasında değişmiştir. Sadece 1983 yılında İran'ın payı Irak'tan daha fazla olmuştur. Bu iki ülkeden yapılan ihracatta ana mal, petroldür. Bu ülkeleri genellikle Almanya % 10 dolayındaki payı ile izlemiştir. Libya ve Amerika Birleşik Devletleri yine % 10 dolayında paya sahip ülkeler arasında yer almaktadır. En çok ihracat yapılan ülke Almanya ve İran'dır. Bunları Irak ve İtalya izlemektedir (Harita 6). Dördüncü Kalkınma Planı döneminde en fazla "petrol ve petrolden elde edilen ürünler" ithal edilmiştir. Dönem içindeki payı % 33.6-47.3 arasına değişmiştir. Bunu % 11.1-18.5 arasında paya sahip olan "güç üreten makine ve araçlar" ile % 6.2-8.0 arasında paya sahip "organik kimyasal ürünler" izlemektedir. İhracatta en büyük pay, oranı gittikçe azalmakla birlikte, %15.3-33.7 arasında değişen "meyve ve sebzeler"e aittir. Bunu % 10-15 arasındaki payları ile "tekstil iplikleri, kumaş, şekil verilmiş dokumalar" izlemektedir. Bütün bunlar, petrol bakımından dışa bağımlı ve

³⁶ 24 Ocak 1980 tarihinde alınan kararlarının hedefleri kısaca şöyle sıralanabilir:

a-Enflasyonu yavaşlatmak, fiyat istikrarını sağlamak ve enflasyonun devlet sektöründen kaynaklanan etkilerini azaltmak,

b-Üretim çarkını harekete geçirmek, bunun için döviz, enerji ve diğer girdilerin arzunu arttırmak,

c-Ekonominin döviz kazanma gücünü harekete geçirmek için ihracatı hızla teşvik etmek ve döviz kazandıran diğer faaliyetleri güçlendirmek,

d-Zorunlu ithalat dışında döviz harcamalarını minimum düzeye indirmek,

e-Özel girişimciye destek olarak kırıltıkları azaltmak, bu yoldan da arz ve talep dengesini sağlamada etkin olmak ve piyasa mekanizmasını işletmek,

f-Yeni tasarruf, faiz, kambiyo politikalarını uygulamak (A. Kılıçbay, *Türk Ekonomisi-Modeller, Politikalar, Stratejiler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984, s. 179-177).

³⁷ Z. Öniş, *Türkiye'de Dış Ticaret Politikaları ve Dış Borç Sorunu*, İstanbul Ticaret Odası yayını, İstanbul 1989, s. 15.

Harita 6: Türkiye'nin 1980 yılındaki dış ticareti (bin dolar)

yeterince sanayileşmemiş bir ülkenin dış ticaret dengelerini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

2.4.5. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı:

Bu plan 1985-1989 yılları arasında uygulanmak üzere hazırlanmıştır. Bu plandaki dış ticaret politikaları, geçmiş dönemde belirlenen politikaların günün şartlarına bir uyarlaması olarak kabul edilebilir. Buna göre;

a-Türkiye'nin ihracat ürünlerinin, coğrafi açıdan uzak bulunan pazarlarda tanıtılmasına gayret edilecek; potansiyel pazarlar değerlendirilecek, bu amaçla ihracatçılara gerekli destek sağlanacaktır.

b-Potansiyel ihracat gücü olan malların teşvik tedbirleriyle rekabet gücüne kavuşturulmasına çalışılacaktır.

c-Ihracatçıların uluslararası ticarete karşılaştığı engellere karşı korunması için düzenlemeler yapılacak ve ihracatçıya yardımcı olunacaktır.

d-Döviz kuru politikası, dış rekabet gücünü idame ettirecek ve rasyonel bir teşvik sisteminin oluşturulmasına katkıda bulunacak biçimde yürütülecek ve Plan dönemi içinde tedricen serbest döviz kuru sistemine geçiş ortamı hazırlanacaktır.

e-İthalatta liberasyon politikası sürdürülecek, aşırı fiyat fonlarla dengelenecektir,

f-İç piyasada aşırı fiyat artışını önlemek amacıyla, liberasyon sınırları tedricen genişletilecektir,

g-Ekonomide verimliliğin artırılması, ihracatın teşviki ve tüketicinin yararı açısından, koruma sistemi rasyonelleştirilecek, rekabet gücüne kavuşmuş veya kavuşabilir durumda olan sanayilerin korunma oranları, ileride AET ile olacak ilişkiler de dikkate alınarak tedricen azaltılacaktır. Uzun süreden beri korunmakta olan sanayi tesisleri, belirlenecek bir süre içerisinde rekabete açılacaktır. Yeni kurulacak sanayi teşebbüsleri gerekli hallerde belli bir süre makul oranlarda korunacaktır,

h-Bu koruma politikası ekonominin diğer sektörlerinde de prensip olarak uygulanacak, bütün ekonomide verimlilik artırılabilecektir³⁸.

Ancak 1980-1985 yılları arasında AET-Türkiye ilişkileri bir gerileme dönemine girmiş, Türkiye'nin katma protokollerle elde ettiği ayrıcalıklar ve uygun şartlar; değişen dünya koşulları ve AET ülkelerinin girdikleri ikili anlaşmaları nedeniyle Türkiye'nin aleyhine bozulmuştur. Bu dönemde Türkiye'nin bazı ihracat mallarına AET ülkeleri tarafından kota uygulanması, bu malların ticaretini Türkiye için neredeyse yapılamaz hale getirmiştir. Özellikle tarım ve tekstil ürünlerine konan kotalar, serbest dolaşım hakkının kısıtlanmasına yönelik çabalar bu dönemde ortaya çıkan önemli sorunlardır. Bu nedenle Türkiye yeni ihracat ürünlerine yeni pazarlar aramak durumunda kalmıştır.

Türkiye'nin dış ticaretinde etkili olan bir diğer faktör de bu yıllarda ekonomide ortaya çıkan çelişkili durumdur. Bir yandan liberalleşme sürecine bağlı olarak gerçekleştirilen atılımlar, diğer yandan beliren makroekonomik denge

bozukluklarının liberalleşmeyi sınırlayıcı ve piyasa ekonomisine geçişi engelleyici etkileri, bu çelişkinin de göstergeleridir³⁹. Bütün bunlara rağmen Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde de Türkiye'nin dış ticareti ithalatta 11.3-15.7 milyar dolar, ihracatta ise 2.2-5.7 milyar dolar arasında değişmiştir. İthalatta % 10'un üzerindeki payı ile Almanya önde gelmekte, bunu yine % 10 dolayındaki payı ile Amerika Birleşik Devletleri izlemektedir. İhracat ürünlerinin gönderildiği ülkelerin başında Almanya gelmektedir. Payı % 20 dolayındadır. Bunu izleyen ülkelerin payı %10 dolayında veya altındadır. Bu ülkeler arasında Irak, İran, İtalya ve dönemin sonuna doğru Amerika Birleşik Devletleri ve SSCB sayılabilir (Harita 7).

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde de en fazla ithal edilen mal gruplarında büyük değişiklikler olmamıştır. İthalattaki payı % 20-30 arasında değişen "petrol ve petrolden elde edilen ürünler"i mal grubu en fazla ithal edilen ürün olmaya devam etmektedir. Ancak dönem içindeki payı uzun yıllık eğilimine de bağlı olarak azalma göstermektedir. Bu dönemde petrol ve petrolden elde edilen ürünleri izleyen başlıca ithal ürünleri; makina ve ulaştırma araçları başlığı altında yer alan "güç üreten makine ve araçlar; belirli sanayi için özel makine ve cihazlar; diğer sanayi makineleri cihazları ve aksesuarları" ile "demir ve çelik" grubu içinde yer alan mallardır. Dönemin başında makine mal grubunun oranı % 10'un üzerinde iken, zaman içinde % 5'e yaklaşmıştır. Bu 1980 sonrasında Türk ekonomisinin kazanmaya başladığı yeni yapının ilk göstergeleri olarak değerlendirilebilir.

2.4.6. Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı:

Altıncı Beş Yıllık Plan 1990-1994 yılları arasında uygulamaya konulmuştur. Bu plan döneminde ihracatı ve diğer döviz kazandırıcı işlemlerin teşvik edilmesiyle ödemeler dengesinde nisbeten daha sağlıklı bir yapının ortaya çıktığı; bunun da ekonomik gelişmenin daha fazla istikrar kazanmasında etkili olduğu ifade edilmektedir⁴⁰. Bu plan döneminde belirlenen ekonomik hedefler; döviz kurunun piyasa şartları içinde oluşması ve Türk parasının konvertabl hale gelmesi için gerekli ortamın yaratılması, dış ticaret rejiminin serbestleştirilmesi, vergi ve ilgili fonların basitleştirilmesi, ihracatın ve diğer döviz kazandırıcı faaliyetlerin özendirilmesi, ekonomide iç fiyatlar ile dış fiyatların, ihracatı engellemeyecek şekilde dengede tutulmasının sağlanması ve bunların taraf olunan uluslararası anlaşmalarla çelişmemesidir⁴¹. Bu şartlar altında ihracat politikası;

a-Ihracatta ürünün çeşitlendirilmesi ve katma değer oranı yüksek olan nihai ürünlerin satışı özendirilirken, sanayi ürünlerinin ihracattaki payının artışına süreklilik kazandırılmasına,

b-Yeni pazarlara giriş özendirilirken de, devletin bu pazarlar hakkındaki bilgi akışını sağlayacak düzenlemeler yanında her türlü teknik yardım yapmasına, ayrıca uluslararası pazarlarda karşılaşılan rekabeti engelleyici uygulamaları aşmakta her türlü destek sağlanmasına,

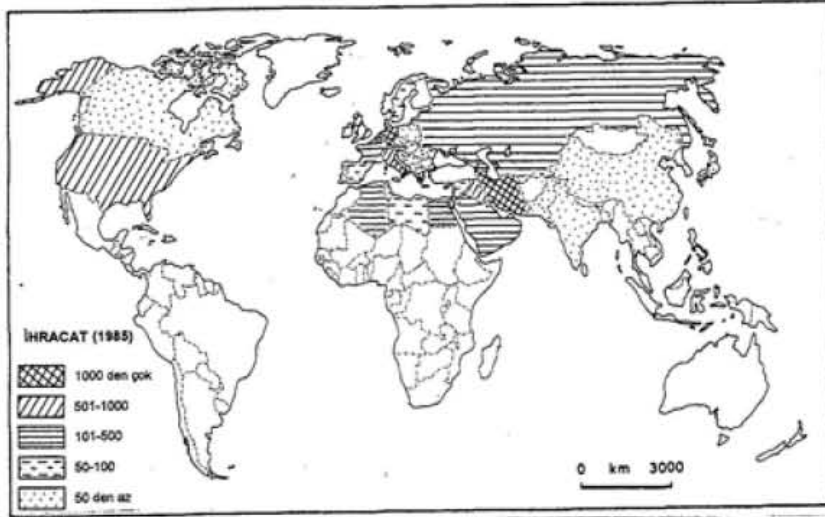
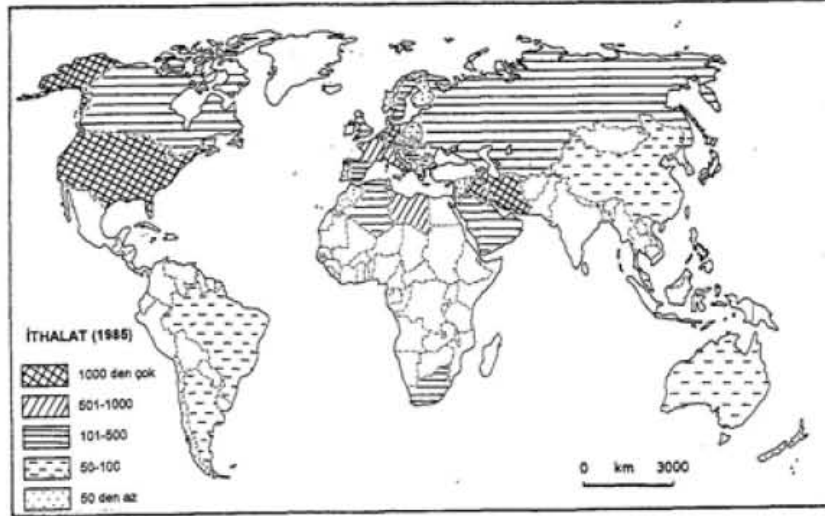
³⁹ Z. Öniş, Türkiye'de ..., s. 15-16.

⁴⁰ DPT, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994, Devlet Planlama Teşkilatı yayını, Ankara 1989, s. 11.

⁴¹ DPT, Altıncı ..., s. 27.

³⁸ DPT, Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989, Devlet Planlama Teşkilatı yayını, Ankara 1985, s. 30.

Harita 6: Türkiye'nin 1985 yılındaki dış ticareti (bin dolar)

c-İhracata yönelik malların hammaddelerinin temininde serbest piyasalarda belirlenen fiyatlardan mal teminini sağlayacak esneklikleri içeren tedbirlerin alınması,

d-İhracatta doğrudan teşvik yerine ihracat kredisi, ihracat sigortası ve ihracat kredi sigortası gibi dolaylı teşviklerin geliştirilmesi, ayrıca kredi imkanları da geliştirilerek sevk öncesi kredi ve proje kredilerine ağırlık verilmesine,

e-Döviz kuru politikasının ekonominin diğer dengeleri de göz önünde bulundurularak dış rekabet gücünü sürdüreceği şekilde yürütülmesine,

f-İhraç ürünlerinin standardizasyonu, ambalajı ve kalitesinin iyileştirilmesine

dayanmaktadır. İthalatta ise;

a-Ekonomide serbest rekabet teşvik edilirken, ithal rejiminin de serbestleştirilmesi ve rekabet gücü kazanmış olan sanayi kollarında koruma oranlarının düşürülmesi,

b-İthalattan alınan vergi ve fonlar sadeleştirilip basitleştirilirken, teşvik sistemi ile ilgili ayrıcalıkların daha gerçekçi hale getirilmesi ve anti-dumping yönetmelikleri ve telafi edici verilendirme uygulamalarının kısa sürede işlerlik kazanmasının sağlanması,

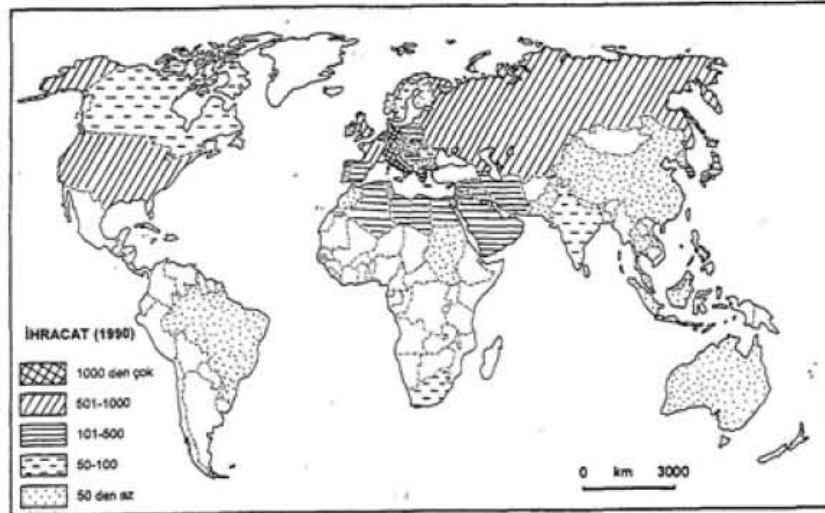
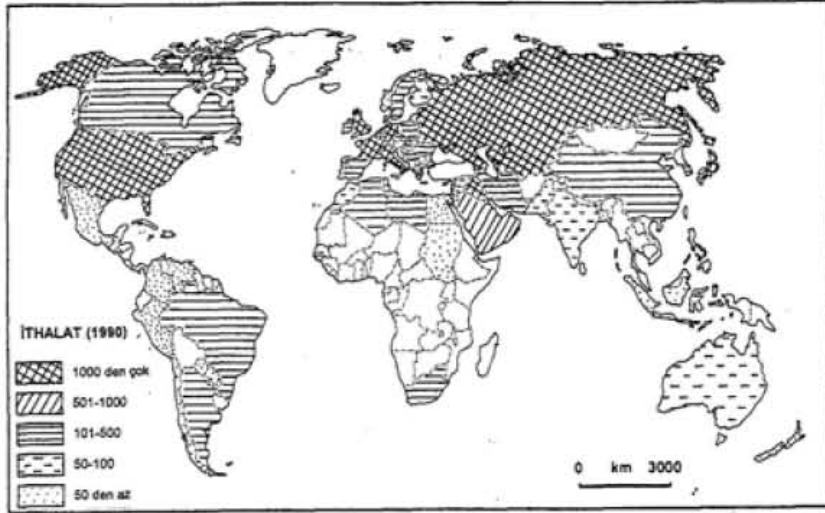
c-İthal edilen ürünlerin sağlık standartlarına uygunluğunun denetlenmesi ve bu denetlemeyi sağlayacak her türlü donanımın sağlanması

politikalarına yer verilmiştir⁴².

Yine bu plan döneminde AET ile ilişkilerin gelişeceği ve tam üyeliğin sağlanacağı düşünülerek uyum kanun ve yönetmeliklerinin hazırlanmasına, bu ülkelerle yapılacak işbirliğini güçlendirici çalışmalara da yer verileceği açıklanmaktadır. Ancak bu plan döneminde bu konuda istenilen gelişme yine sağlanamamış, aksine ilişkiler daha zor yürütülür hale gelmiştir. Bütün bunlara karşılık, 1990-1994 yılları arasında Türkiye'nin ithalatı 22.3 milyar dolardan 23.2 milyar dolara, ihracatı ise 12.9 milyar dolardan 18.1 milyar dolara çıkmıştır.

En fazla ithalat yapılan ülke Almanya'dır. Toplam ithalat içindeki payı % 15 dolayındadır. Bunu % 10 ile Amerika Birleşik Devletleri, % 8 ile İtalya izlemektedir (Harita 8). İhracatta ise payı % 22-25 arasında değişen Almanya yine en fazla ihracatın gerçekleştirildiği ülke olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunu % 5-7 arasında değişen oranları ile İtalya, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Fransa ve Rusya Federasyonu gibi ülkeler izlemektedir. En fazla ithal edilen mal grubu "petrol ve petrolden elde edilen ürünler"dir. Toplam ithalattaki payı % 17-10 arasında değişmiştir. 10 yıl kadar önce bu mal grubunun payının % 40 düzeyinde olduğu göz önüne alınırsa, bu kalemdeki gerilemenin boyutları daha açık olarak karşımıza çıkmaktadır. Makinalar ve demir çelik ile ilgili mal grupları % 5-6 oranındaki payları ile diğer en çok ithal edilen malları oluşturmaktadır. İhracatta ise "giyim eşyası ve bunların aksesuarları" % 25-28 oranındaki payları ile dikkati çekmektedir.

⁴² DPT, Altıncı ..., s. 27-28.

Harita 8: Türkiye'nin 1990 yılındaki dış ticareti (bin dolar)

Bunu % 10 dolayındaki payları ile "meyve ve sebzeler, tekstil iplikleri, kumaş, şekil verilmiş dokumalar ile demir ve çelik" izlemektedir.

Sonuç ve Gelecek:

Türkiye özellikle planlı dönemde dış ticaret açısından büyük gelişmeler göstermiştir. Ancak, dünya genelindeki siyasi ve ekonomik olaylardan da büyük ölçüde etkilenmiştir. Bir diğer önemli faktör de, ülke içindeki siyasi gelişmelerdir. Meydana gelen bu gelişmeler, çoğunlukla dış ilişkileri de olumlu veya olumsuz yönlendirmiştir. Ekonomik kriz dönemleri dış ticareti kısıtlayıcı etki yarattığı gibi, 1980 askeri darbesi veya Güneydoğu Anadolu'da yaşanan acı olaylar dış ticareti hep olumsuz etkileyen unsurlar olmuşlardır.

1963'den 1977'ye kadar, en fazla "güç üreten makine ve araçlar" mal grubunda yer alan mallar ithal edilirken, bu tarihten sonra "petrol ve petrolden elde edilen ürünler" önde gelmiştir. 1980 yılında bu mal grubu toplam ithalatın hemen yarısını oluşturuyordu. Osmanlı döneminden beri geleneksel ihracat malları arasında yer alan meyve ve sebze ile dokuma sanayiine ait hammaddeler, 1984 yılından itibaren yerini "giyim eşyası ve bunların aksesuarları" mal grubuna bırakmıştır. Bu Türk dış ticaretindeki değişimin olduğu kadar, ekonomideki değişimin de bir göstergesidir. Giyim eşyalarının payı toplam ihracattın % 25-30'una kadar çıkarken, ithal ürünleri içindeki tekstil iplikleri, kumaş, şekil verilmiş dokumalar ile meyve ve sebzelerin payları % 10 dolayındadır.

1975-1995 yılları arasındaki dönem ele alındığında, en fazla ithalat ve ihracatın yapıldığı ülkeler sıralamasında ilk 5 sıradakilerin toplam ticaretin hemen hemen yarısını meydana getirdikleri, ilk 10'unun toplamın % 60-80'ini, ilk 20'sinin ise % 70-90 arasındaki payını gerçekleştirdikleri ortaya çıkmaktadır (Tablo 10). Ancak payların azalma eğiliminde olması, Türkiye'nin dış ticaretinde yeni pazarların da önem kazandığını göstermektedir. Buna rağmen dış ticarete ağırlık Avrupa ülkelerindedir (Harita 9).

Yine aynı yıllarda ithalat ve ihracatta 10 milyon dolar, 100 milyon dolar ve 1 milyar doların üzerinde ticaretin yapıldığı ülkeler incelenmiştir (Tablo 11). 1975-1995 yılları arasında her üç grupta da ülke sayısı artmıştır. Türkiye'nin dış ticareti bakımından Almanya'nın önemi son derece açık olarak ortaya çıkmaktadır. Bu özellikle Almanya'ya işçi olarak çalışmaya giden Türkler nedeniyle doğan yakınlaşmanın bir sonucu olsa gerektir. Gerek ithalatta, gerekse ihracatta Almanya, 1984 yılından sonra 1 milyar doların üzerinde paha sahip oluşu ile dikkati çekmektedir. Diğer ülkelerin sayısının ve alış verişi miktarlarının artması, Türkiye'nin ekonomik açıdan dünya pazarlarında taşıdığı önemin de bir göstergesidir.

Yakın yıllara kadar Türkiye'nin komşularıyla olan ticaretinin batı Avrupa ülkeleriyle olduğu kadar gelişmemesi dikkat çekicidir. Darkot bunun en önemli nedeninin, "onların ürettikleri ile ihtiyaçlarının bize benzemesi" olduğunu ifade etmektedir (DARKOT, 1972: 233-234). Ancak bu durumda 1970'li yılların sonuna doğru dünyada yaşanan enerji kriziyle bir değişiklik gözlenmeye başlamıştır. Bu dönemde özellikle İran ve Irak ile petrol ithalatı şeklinde gelişen ticaret, 1980'li yıllarda sınır ticareti gibi uygulamalarla daha da önem kazanmıştır. Bir diğer önemli

faktör de Türkiye'nin dış ticaret mallarındaki çeşitliliğin artması ve bu mallar arasına sanayi mallarının da girmesidir.

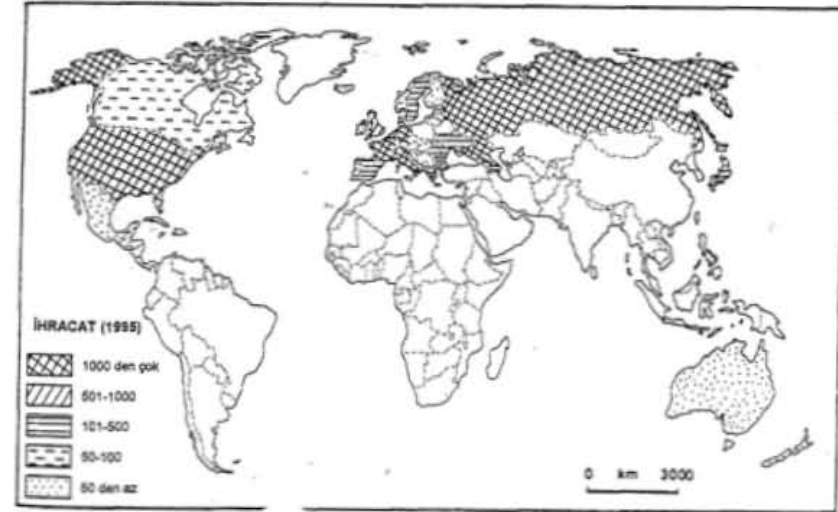
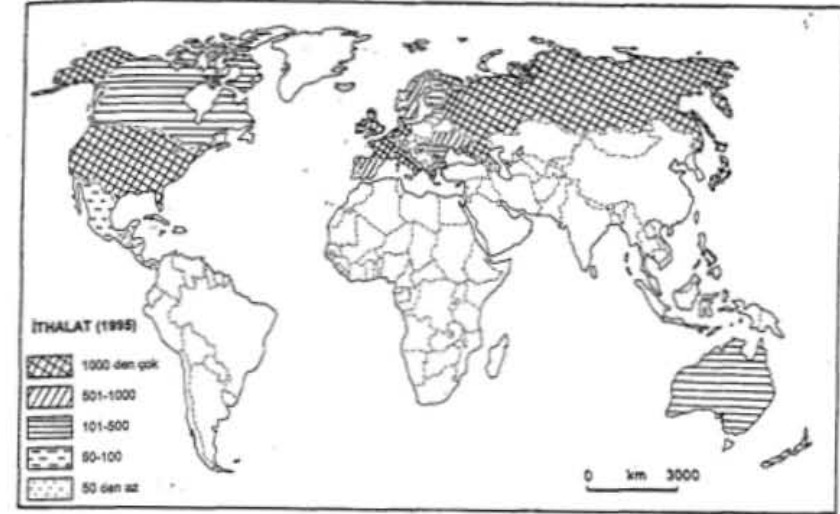
Tablo 10: 1975-1995 Yılları Arasında Dış Ticarete İlk 5, 10 ve 20'nin Payları (%)

YILLAR	İTHALAT			İHRACAT		
	5	10	20	5	10	20
1975	56.3	78.3	90.6	50.2	71.2	89.0
1976	54.4	78.5	92.3	53.9	74.0	88.9
1977	51.2	75.9	90.8	50.0	69.3	84.7
1978	47.6	72.3	88.3	47.0	66.5	85.0
1979	45.9	68.9	87.5	48.0	68.2	86.2
1980	51.8	71.9	88.6	44.3	63.4	84.8
1981	49.3	73.3	90.5	46.3	67.1	87.1
1982	55.2	78.3	92.5	48.6	69.4	88.9
1983	51.0	71.2	89.2	52.9	72.7	90.1
1984	50.1	69.8	86.0	53.9	73.2	91.0
1985	49.1	70.6	86.8	56.2	75.7	90.4
1986	47.3	65.4	83.0	49.5	68.4	87.4
1987	46.9	67.6	84.4	51.4	71.2	88.9
1988	47.7	67.7	85.6	46.5	63.9	82.2
1989	49.2	66.8	82.3	46.8	67.3	83.8
1990	45.3	65.3	82.3	51.1	67.4	83.2
1991	49.4	71.0	85.4	49.0	66.5	83.0
1992	49.4	70.3	84.9	48.1	62.9	77.9
1993	47.6	68.5	83.8	45.6	61.9	77.1
1994	46.3	66.1	82.1	45.4	60.8	73.6
1995	45.9	61.9	72.9	48.0	61.3	69.5

Kaynak: DİE, Türkiye ve Dünya ... ve basılmamış verilerden hesaplanmıştır.

Türkiye'nin dış ticaretinde değişim yaratan bir diğer faktör, Avrupa Topluluğu ile olan ilişkilerdir. Avrupa Topluluğu katılmak isteyen ülkeleri, birkaç aşamadan oluşan bir uyumlandırma programından sonra tam üyeliğe kabul etmektedir. Türkiye, Ankara anlaşması ile bu topluluğa ortak olma isteğini belirtmiş ve ortaklığın temel ilkeleri de ortaya konulmuştur. Bu anlaşmanın amacı; "Türkiye ekonomisinin hızlandırılmış kalkınmasını ve Türk halkının istihdam seviyesinin ve yaşam seviyesinin yükseltilmesini sağlama gereğini tümü ile göz önünde bulundurarak, taraflar arasında ticari, ekonomik ilişkileri aralıksız ve dengeli olarak güçlendirmeyi teşvik etmektedir"⁴³. Türkiye tam üye olma isteğini 14 Nisan 1987'de topluluğa bildirmiştir. Ancak zaman içinde gerek bu ilkelerden meydana gelen sapmalar ve yeni yeni ileri sürülen şartlar, bir türlü Türkiye'nin tam ortaklığının gerçekleşmesine imkan sağlamamıştır. Hatta bazı dönemlerde siyasi nedenlerle Avrupa Topluluğu ile Türkiye arasındaki ilişkiler kopma noktasına dahi gelmektedir. Dış ticaret açısından bu gibi sorunların çözümlenebilmesi için Türkiye başka ülkelerle ticaret anlaşmaları imzalamaktadır. Bunlara en iyi örnek Avrupa Serbest Mübadele Birlięi (EFTA) adını taşıyan birlik ülkeleri ile yapılan anlaşmalardır. 1991 yılında imzalanan anlaşma 1992 yılında yürürlüğe girmiştir. Bir

⁴³ E. Pekcan, Avrupa Topluluğu ..., s. 44.

Harita 9: Türkiye'nin 1995 yılındaki dış ticareti (bin dolar)

serbest ticaret anlaşması olarak bu anlaşma; gerek ülkeler, gerekse mal ölçeğinde bir çok düzenlemelerin oluşmasını sağlamıştır⁴⁴.

Tablo 11: Türkiye'nin En Fazla Mal İthal veya İhrac Ettiği Ülkelerin Sayısı

YILLAR	İTHALAT			İHRACAT		
	10 Milyon Dolar Üstü	100 Milyon Dolar Üstü	1 Milyar Dolar Üstü	10 Milyon Dolar Üstü	100 Milyon Dolar Üstü	1 Milyar Dolar Üstü
1975	40	10	1	23	2	-
1976	38	12	-	28	6	-
1977	41	14	-	32	4	-
1978	37	11	-	33	7	-
1979	36	13	-	30	8	-
1980	42	18	1	32	9	-
1981	44	17	1	34	12	-
1982	41	17	1	40	17	-
1983	44	19	2	36	15	1
1984	46	24	3	38	19	1
1985	51	21	4	39	18	2
1986	54	25	2	43	20	1
1987	57	26	4	49	21	1
1988	57	24	4	59	25	1
1989	62	27	4	55	23	1
1990	66	36	8	62	25	2
1991	59	31	8	61	29	1
1992	65	34	8	70	28	1
1993	76	37	8	73	31	1
1994	72	35	7	79	36	3
1995	29	23	8	27	19	8

Bütün bunlar Türkiye'nin dış ticaretinde Avrupa ile ilişkilerin gelecekte de güçlenerek devam edeceğini, fakat bunun yanında ulaşım, haberleşme gibi imkanlardaki iyileşmelere bağlı olarak dünyanın diğer bölgelerindeki ülkelerle de ticaretin gelişeceğini göstermektedir.

The Developments and Spatial Relations in The Foreign Trade of Turkey

SUMMARY

The foreign trade is dependent on the economical policies and international relations of the countries. The changes occurring in these two factors lead to local differences and numerical variations in the foreign trade. In this article, the period which covers from the last quarter of the 19th century to 1995 has been considered, when the foreign trade has gained importance in the Ottoman Empire.

The economic policies implemented, international relations, and financial power appear as the factors which determine the imports and exports. Some metals and industrial raw materials such as cotton were exported in the first period. The domination of agricultural products in the exports has been of importance from the first years of Turkish Republic. After 1980, parallel to the economic development, exports of industrial products exceeded the exports of agricultural products. As to the imports, those of consumption goods have been realized for a long time, and between the years 1950, and 1980, intermediate goods have been added to these products. In the years after 1980, investment goods were forming the major part of the imports.

The products which are the subject of imports and exports are differentiated depending on the economic policies implemented in recent years. Another difference is that the foreign trade which is realized with a few countries is maintained with many countries in different parts of the world.

⁴⁴ Ö. Sezer, *Türkiye İçin Yeni Bir İmkan: ETPA*, İstanbul Ticaret Odası yayını, İstanbul 1992, s. 7-9.